

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Bakalaureusetöö

Marko Tensmann

Jaan Tõnisson ning vabadussõjalased

Ideoloogia ja kontaktid

12 EAP

Juhendaja: Jaak Valge PhD

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1.1 Historiograafia ning probleemipüstitus.....	4
1.2 Allikad.....	6
I Peatükk. Ideoloogiad.....	7
2.1 Rahvuslus ja religioon.....	7
2.2 Demokraatia vs autokraatia.....	11
2.3 Majanduspoliitika.....	18
II Peatükk. Kontaktid.....	22
3.1 Enne riigipööret.....	22
3.2 Pärast riigipööret.....	27
Kokkuvõte.....	33
Summary.....	34
Kasutatud allikad ning teaduskirjandus.....	35

Sissejuhatus

1929. aastal alguse saanud ülemaailmne majanduskriis ning selle laastav mõju ei jätnud puudutamata ka Eesti ühiskonda, mis 1930ndate alguseks oli jõudnud poliitilisse ummikseisu. Sagedased valitsuste vahetused ning omavaheline mõõduvõtt välistasid ühtse ja efektiivse koostöö, mille abil peatada ekspordi järsust langusest tingitud elanikkonna jätkuv vaesumine. Ühiskonnas tekkinud laialdase rahulolematuse tuules kerkis aga esile ning saavutas märkimisväärse populaarsuse senist poliitilist süsteemi teravalt kritiseeriv Eesti Vabadussõjalaste Keskkliit. Algselt mittepoliitilise eesmärgiga loodud organisatsioon asus majanduskriisi eskaleerudes üha enam nõudma ühiskondlikke ning poliitilisi muutusi. Olulisemaks nende poolseks nõudeks oli uue konstitutsiooni väljatöötamine, mis nägi ette senise Riigikogu isikkoosseisu vähendamist poole võrra ning seadusandliku võimu ohjeldamist ja laialdase võimutäiusega riigipea institutsiooni sisseseadmist. Enese distantseerimine senisest poliitilisest süsteemist aetas vabadussõjalased ülejäänud parteidega selgesse opositsiooni. Jättes kõrvale vabadussõjalaste ideoloogilise vaenlase Eesti Sotsiaalistliku Tööliste Partei, tõusis nende suurimaks vastaseks Jaan Tõnisson. Tema neljas valitsuskabinet, mis 1933. aasta kevadel tööle asus, oli esimene, kes rakendas vabadussõjalaste (populaarsuse) ohjeldamiseks riiklikke institutsioone ning seda rohkem kui ühel korral. Omavaheline terav vastasseis kestis kuni Konstantin Pätsi korraldatud riigipöördeni, mil varasematest vastuoludest kantud meelsus asendus koostöö võimaluste otsimisega.

Käesoleva töö eesmärgiks on analüüsida Jaan Tõnissoni ning vabadussõjalaste omavahelisi kokkupuuteid, nende vastasseise ja maailmavaatelisi sarnasusi ning erinevusi, mis aitaks selgitada mõlema ideoloogilist olemust ning ka tollaegset poliitilist konteksti. Selleks vaadeldakse kummagi poole suhtumist nende ideoloogilise maailmapildi põhikomponentidesse nagu rahvuslus, religioon, majanduspoliitika, demokraatia ning autokraatia.

1.1 Historiograafia ning probleemipüstitus

Kui vaadata teemakohast uurimusseisu, siis seni puudub konkreetne teaduslik käsitus, mis keskenduks otseselt vabadussõjalaste ning Jaan Tõnissoni ideoloogiliste arusaamade võrdlusele ja nendevahelisele konfliktile.

Kuna varasem ajalookirjandus oli kammitsetud vastavalt K. Pätsi autoritaarsest ning NSV Liidu kommunistlikust režiimist, said objektiivsed uurimused ilmuda vaid paguluses või taasiseseisvumisperioodi järgselt. „Vaikiva ajastu“ vaimu iseloomustavaks teoseks oli Eduard Laamani populaarteaduslik monograafia „Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees“, kus muuhulgas puudutati ka Tõnissoni ning vabadussõjalasi, milles viimaste ideoloogiat käsitleti aga fašismist ja natsionaalsotsialismist lahus seisvaks.¹ Nõukogude okupatsiooniperioodi kõige ilmekamaks näiteks on Gustav Naani „Eesti NSV ajalugu“, mille järgi taotlesid kõik 1930ndate aastate Eesti erakonnad fašistliku diktatuuri kehtestamist.²

Üheks olulisemaks paguluses ilmunud teoseks oli Märt Raua populaarteaduslik raamat „Kaks suurt“, kus keskenduti K. Pätsi ning J. Tõnissoni omavahelisele vastasseisule ning selle kontekstis ka ühiskondlikele arengutele. Raamatust kumab välja ka suhtumine vabadussõjalastesse, mis oli aga selgelt kantud „vaikiva ajastu“ retoorikast.³

Üks põhjalikum ja faktirohkem vabadussõjalasi puudutav uurimus on kindlasti Rein Marandi raamatusari „Must-valge lipu all“.⁴ Selle 1991. aastal ilmunud esimeses osas, käsitleti vabadussõjalaste legaalsel perioodi ning 1997. aastal ilmunud järg puudutas ajavahemikku alates 12. märtsi riigipöördest kuni Artur Sirgu hukkamiseni 1937. aastal. Kuna tegemist on seni kõige üksikasjalikuma vabadussõjalaste liikumist käsitleva uurimusega, mis toetub väga mahukale algallikmaterjalile, on selles leiduv suureks abiks nii vabadussõjalaste olemuse hindamisel kui ka Tõnissoniga seostuvate kontaktide kirjeldamisel. Lisaks Marandile on vabadussõjalaste liikumisest kokkuvõtva uurimuse koostanud ka Andres Kasekamp, kelle 2000. aastal ilmunud ingliskeelse raamatu põhieesmärk on tutvustada mitte-eestlastest

¹ E. Laaman. Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees. Noor-Eesti Kirjastus: Tartu, 1940, lk 218.

² Eesti NSV Ajalugu (Kõige vanemast ajast tänapäevani) Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1952, lk 358.

³ R. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Ortoprint. Toronto, 1953, lk 265-267. „Vapside peamiseks sihiks oli saada enda kätte presidendi piiramatu võim. Adolf Hitleri võimuletulek Saksamaal pani nende pead pööritama. Nemadki soovisid hakata riiki valitsema „fühleri“ põhimõttel. Saksa rahvusotsialismil oli eesti vapside juhtidele tugev külgetõmbejõud. [...] 12. märtsi hommikul sai K. Päts teada, et valitsuse kukutamine on määratud sama päeva õõseks.“

⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 6. Stockholm, 1991; R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 18. Stockholm, 1997.

publikule vabadussõjalaste liikumist ning selle rolli maailmasõdade vahelises Eesti poliitilises ühiskonnas.⁵

Vabadussõjalaste väidetavat seost Saksa natsionaalsotsialistidega on oma 2010. aastal ilmunud raamatus „Hääletu alistumine“ kirjeldanud Magnus Ilmjärv.⁶ Antud teemat on uurinud ka Jaak Valge, kes on oma artiklites käsitlenud vabadussõjalaste ideoloogilist olemust ning nende seost nii natsionaalsotsialistidega kui ka 1934. aasta riigipöördega.⁷ Vabadussõjalaste suhetest kirikuga on oma Tuna artiklis kirjutanud Riho Saard.⁸ Samuti ilmusid antud Tuna numbris veel Ago Pajuri artikkel vapsidele kuvandist läbi mitmete perioodide ning ka Peeter Kenkmanni artikkel vabadussõjalaste põhiseaduse olemusest.⁹ Viimane artikkel lükkab ümber väited, nagu oleks vabadussõjalaste põhiseadus juba eos olnud demokraatiat välistav. Sellega haakub ka Hans Karelsohni uurimus demokraatia jätkusuutlikkusest vabadussõjalaste põhiseaduse järgi.¹⁰

Jaan Tõnissoni puhul tuleb kindlasti nimetada tema 70ndaks juubeliks koostatud mälestusteraamatut, kus meenutavad Tõnissoniga seonduvat tema lähedased võitluskaaslased.¹¹ Taasiseseisvusperioodi üheks kokkuvõtvamaks uurimuseks on Soome ajaloolase Erkki Tuomioja 2011. aastal ilmunud koguteos „Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus.“ Ka seal puudutatakse põgusalt Tõnissoni konflikti vabadussõjalastega.¹² Tõnissoni majanduspoliitilisi põhimõtteid on uurinud Ülo Mallene oma teoses „Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis“, mis lisaks bibliograafilisele mõõtmele selgitab Tõnissoni majanduslikke ning ühistegevuslikke seisukohti.¹³ Jaan Tõnissoni välispoliitilistest hoiakutest ning nende muutumisest nõukogude-sõbralikuks, eelkõige oma poja Ilmari mõjutuse tõttu, on oma Tuna artiklis kirjutanud Heino Arumäe.¹⁴

⁵ A. Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. St. Martin's Press, INC. New York, 2000.

⁶ M. Ilmjärv. *Hääletu alistumine*. Argo. Tallinn, 2004.

⁷ J. Valge. *Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid*. Tuna nr 3. Tartu, 2009; J. Valge. *London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre*. Tuna nr 1. Tartu, 2012; J. Valge. *1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt*. Eesti Vabariik 90. Konverentsi kogumik, Pärnu, 27.–28. august. Tartu, 2008.

⁸ R. Saard. *Mustas taalaris mustvalge lipu all. Vabadussõjalaste religioonipoliitika, kirik ja vaimulikkond*. Tuna nr 3. Tartu, 2009.

⁹ A. Pajur. *Vabadussõjalaste retseptatsioon Pätsi ajast kaasajani*. Tuna nr 3. Tartu, 2009; P. Kenkmann. *Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist?* Tuna nr 3. Tartu, 2009. P. Kenkmann. *Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist?* Tuna nr 3. Tartu, 2009.

¹⁰ H. Karelsohn. *Demokraatia jätkusuutlikkuse võimalikkusest Eestis 1933. aasta põhiseaduse järgi*. Bakalaureusetöö. Tartu, 2012.

¹¹ Jaan Tõnisson *töös ja võitluses*. Tartu, 1938.

¹² E. Tuomioja. *Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus*. Varrak. Tallinn, 2010.

¹³ Ü. Mallene. *Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis*. SE&JS. Tallinn, 2014.

¹⁴ H. Arumäe. *Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel*. Tuna nr 3. Tartu, 2003

Käesoleva eesmärgiks on uurida vabadussõjalaste ning Jaan Tõnissoni ideoloogiate sarnaseid ning erinevaid külgi. Samuti vaadeldakse nendevahelisi kokkupuuteid ning läbikäimist, suhtumist üksteise poliitikasse ning maailmanägemusse. Kas päevapoliitiline olukord, mida pingestas nii majandus- kui ka põhiseaduskriis, oli peamine Tõnissoni ning vabadussõjalaste vaenulike suhete põhjus või sai määravaks nendevaheline ideoloogiline erinevus? Milline oli mõlema nägemus ühiskondlikust ideaalis, mille poole Eesti riigitüür seada ning millist arenguteed selle teostamiseks kasutada? Selleks, et anda antud küsimusele ammendav hinnang, tuleb vaatluse alla võtta väärtused, millele nende ideoloogiline maailmapilt oli rajatud ning vaadata, kuidas need omavahel suhestusid. Oma töös olen lähemalt käsitlenud rahvuslust ning religiooni, demokraatia ja autokraatia küsimust ning majanduseelistusi. Olen kajastanud ka Tõnissoni ning vabadussõjalaste omavahelist vastasseisu ning riigipöörde järgseid kontakte.

1.2 Allikad

Üheks kõige vahetumaks ning informatsioonirohkemaks algallikaks on kindlasti toleaeegsed ajalehed, mis annavad ülevaate nii ühiskondlikest sündmustest kui arengutest. Olen kasutanud nii Postimehe, Võitluse, Päevalehe, Kaja kui ka Rahva Sõna artikleid. Lisaks faktilisele informatsioonile avaldub neis vastava osapoolle tonaalsus ning meelestatus. Riigikogu ning valitsuse otsuste puhul olen püüdnud toetuda ametlikele dokumentidele ning sama kehtib ka Eesti Vabadussõjalaste Liidu ning Rahvaerakonna organisatsiooniliste seisukohtade puhul, milleks olid abiks põhikirjad ning tegevuskavad. Informatsiooni hankimiseks olen kasutanud ka kolmandate osapoolte mälestusteraamatuid, milledes sisalduvasse tuleb küll alati suhtuda allikakriitiliselt, kuid mis omavad väärtust isiklike ning vahetute sündmuste ning kokkupuudete kirjeldamisel.¹⁵ Simo Runneli poolt on aga koostanud kaks kogumikku Tõnissoni valitud artiklite ning kõnede põhjal, mis annavad adekvaatse pildi tema väärtushinnangute muutumisele ajas.¹⁶ Jaan Tõnissoni ning vabadussõjalaste riigipöördejärgsed kontaktid ning läbirääkimised kajastuvad Poliitilise politsei Tallina komissari juurdlusdokumentides ning pakuvad väärt informatsiooni opositsiooni koostöö ning meelsuse kohta.

¹⁵ W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Olion. Tallinn, 1992; R. Raud. Kaks suurt. 1953; O. Rütli. Mälestusi ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist (1871-1949). Akadeemia. Tallinn, 2010; I. Raamot. Mälestused II. Välis-Eesti & EMP. Stockholm, 1991; A. Raag. Kõuepilvede saatel. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund 1971.

¹⁶ S. Runnel. Jaan Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus. Ilmamaa. Tartu, 2010; S. Runnel. Jaan Tõnisson. Riigivanem. Ilmamaa. Tartu, 2011

I Peatükk. Ideoloogia

2.1 Rahvuslus ja religioon

Rahvuslus oli maailmasõdade vahelise Eesti Vabariigi üks kandvamaid alustalasid, kuna just rahvaste enesemääramisõigusele viidates ning tugevatele ja aktiivsetele ühiskonnategelastele tuginedes eralduti revolutsioonide keerises olevast Venemaast ning kuulutati välja ajaloolistele ning etnograafilistele piiridele toetuv Eesti Vabariik.¹⁷ Vabadussõjas oma verinoort vabariiki ning iseseisvust kaitsnud meeste meelsus toetus paljuski rahvuslikele ideaalidele ning nägemusele oma maal tulevikku ise määrata. Kui välja jätta sotsialistid ning kommunistid, siis oli rahvusriigi ideeline kandepind ning sellele rõhuline Eesti ühiskonnas väga laialdane.¹⁸ Kuidas olid seda kujundanud aga Jaan Tõnissoni ning vabadussõjalaste rahvuslikud ideaalid ning kuidas suhestusid need omavahel?

Jaan Tõnissoni maailmavaade ning rahvuslik meelsus tärkas juba teismeliseas Viljandi maagümnaasiumis õppides ning arenes Eesti Üliõpilaste Seltsi ning selle patrooni, Ville m Reimani, vaimus. Tõeliselt kujunes aga Tõnissoni rahvuslik vaim ning kindlameelsus pärast liitumist Karl August Hermann Postimehega, kus ta tegi kiiret tõusu tänu oma kõrgetele vaimsetele võimetele ning töökusele.¹⁹ Tõnisson, kes oli küll rahvusliku liikumise üks jõulisemaid ning radikaalsemaid figuure, hoidis poliitilisel maastikul küllaltki alalhoidlikku profiili, kuna oma võitluses keskendus ta pigem kultuurilistele, lingvistilistele ning kõlbelistele aspektidele ning hoidus Vene keskvoimuga pahuksisse minemast.²⁰ Ühelt poolt oli see tingitud tsaarivõimu kõige jõhkramast venestuspoliitika etapist, mis oli suunatud impeeriumi vähemusrahvuste integreerimiseks vene keele- ning kultuuriruumi. Seetõttu pidas Tõnisson hädavajalikuks kujundada eestlastest keelelis-kultuurilisest positsioonist ühte tervik, mis oli aga omane vaid haritud rahvale ning mistõttu propageeris ta jõuliselt laialdase rahvahariduse nõuet: „*Aastate kaupa hüüad sa, kuidas saad ja mõistad: Eesti elu peaküsimuseks, Eesti rahvuse eluküsimuseks on rahvahariduse tõstmise küsimus! Haridus on abinõu, mis teeb inimese iseteadlikuks, isetegeliseks, iseseisvaks olemuseks.*“ *Haridus kaitseb eesti rahvast kadumise eest ja tagab tema iseolemist.*“²¹ Teisalt aga pidas ta venestamisest tunduvalt ohtlikumaks Saksamaa kasvavaid ambitsioone ning leidis, et eestlusele ning eesti kultuurile mõjuks see

¹⁷ S. Vahtre. (peatoim.) Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Ilmamaa. Tartu, 2010, lk 429.

¹⁸ S. Vahtre. (peatoim.) Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ilmamaa. Tartu, 2005, lk 65-69.

¹⁹ E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. 2010, lk 27-29.

²⁰ Samas, lk 35-36.

²¹ Kui meil rahvaharidus üleüldiselt hakkab langema. Postimees nr 65, 20.03.1903.

hävitatult. Vene keisririigi piiräärseid rahvad pidas Tõnisson võrreldes nimirahvusega kultuuriliselt arenenumateks ning sitkemateks, seega jäi Tõnisson oma poliitilises retoorikas impeeriumitruuks, kuna vastutasuks lootis ta saada kaitset Saksamaa eest.²² Vene keskvoimu kõrval mängiski seega olulisemat rolli kohalik baltisaksa ülemkiht, kelle jaoks eestlaste eneseteadvuse kasv oli tülikas ning ebavajalik nähtus. Tõnisson oli sunnitud seega võitlema kahel rindel, kus teda tänu oma kompromissitusele ning järjekindlusele ka edu saatis. Tõnissoni rahvuslikku väarikust, mida ta nõudis ka oma kaasmaalastelt, iseloomustab kõige paremini tema väljapeetus ning erudeeritus. Kõige ehedamalt avaldus see tema suhetes baltisakslastega, kes küll suhtusid vaenulikult Tõnissoni rahvuslikesse ambitsioonidesse, kuid omasid tema isiku suhtes teatavat aukartust ning austust. Temas ei nähtud mitte harimatut matsirahva esindajat vaid kui kedagi omasuguste seast.²³ Võib väita, et tugev ning ennast kehtestav iseloom oli see, millele rajanes Tõnissoni sirgeselgsus ning väarikus. Kui süüa juurde lisada veel kõlbelisus, siis just neid pidaski ta inimese ülimaliks eesmärgiks ning sellele pidi toetuma ka rahvuslik identiteet.

20. sajandi alguse kiireid ühiskondlikke arenguid oli Tõnisson varmas ära kasutama, et kaitsta eestlaste rahvuslikke- ning aja möödudes ka poliitilisi huve. Tänu oma inteligentsile oskas ta vastavalt ajale ning olukorral ka kohaneda ning sellest lähtuvalt teha tulevikku suunatud otsuseid. Eesti omariikluse idee ning sellele järgnenud teostuse juures andis Tõnisson oma hindamatu panuse ning kindlasti oli Eesti rahvuslus rajatud ka Tõnissoni isiklike ideaalide ning maailmavaate vaimus. Nt. 23. augusti 1921. aasta „Postimehe“ esiküljeartiklis arutab Jaan Tõnisson Eesti riikluse mõtte üle ning leiab, et omariikluse ülimaliks eesmärgiks on rahuldada eesti rahva „elunõuded“: *„Nagu Eesti riigi rajamisel mõõduandvaks tõukejõuks oli eesti rahvuslik eluvi, nii võib ka Eesti riikluse kandjaks tulevikus olla eesti rahvuslik mõte, mis sisaldab meie rahva kõrgemat eluvi. [---] Nii on ja jääb Eesti riikluse kandjaks eesti rahvuslik mõte kui rahva ülema eluvi avaldus.“*²⁴ Tõnissoni seisukohast oli Eesti Vabariik loodud selleks, et kaitsta ning kindlustada „rahva alalhoid ja arenemine“ ning edendada kultuuri ning vaimset kõlbelisust, mistõttu lähtus üksikindiviidi vajaduste igakülgne tagamine üldsuse huvidest.²⁵ Tõnissoni nägemus rahvuslikust ühtsusest kujutas seega eneses riigi ning kodaniku omavahelist sümbioosi, kus prioriteediks on tagada riigi kui tervikliku organismi jätkusuutlik areng, mis omakorda kindlustab oma kodanike heaolu.

²² T. Karjahärm. Unistus Euroopast. Argo. Tallinn, 2003, lk 20-21.

²³ E. Luiga. J. Tõnisson baltisakslaste kujutluses. Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Tartu, 1938, lk 226-227.

²⁴ Eesti riikluse mõte ja kodune manchesterlikus. Postimees nr 189, 21.08.1921.

²⁵ Meie poliitiline elu nõuab tervendust. Postimees nr 5, 01.06.1929.

Endisi Vabadussõja veterane koondav liikumine sai alguse juba vabariigi algusaastatel ning 1923. aastal kandideeris teise parlamendikoosseisu ka vastne Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit, kelle üks esindajaliige sinna ka valituks osutus. Sellega püüdis ka otseselt Vabadussõjas osalenud mehi hõlmava organisatsiooni roll Eesti poliitilise elu kujundamisel ning seda kuni 1929. aastani, mil koondati Tallinna, Haapsalu ning Tapa ühingud üheks Eesti Vabadussõja Keskliiduks. Veteranide huve kaitsva mittepoliitilise liidu üheks eesmärgiks seati ka rahvuselusest ning kohusetundest kantud kasvatustöö noorte hulgas.²⁶ Liikumine sai aga poliitilise varjundi alates liidu 2. kongressist 1931. aastal ning aasta hiljem, 1932. aasta 20. märtsil toimunud 3. kongressil otsustati lõplikult Keskliidu tulevikuvision.²⁷ Sel kongressil sõnastati ka vabadussõjalaste poolne rahvusliku terviku definitsioon, mille kohaselt tuleb rahvusterviklikkus seada isiklikest huvidest kõrgemale, kuna seeläbi kindlustatakse Eesti vabariigi suveräänsus ning vabadus.²⁸ Seega oli nende eesmärgiks kõnetada ning ühendada kõiki sotsiaalseid kihte ning liita nad üheks tervikuks – Eesti rahvaks. Rahvuse mõiste on kõrgemalseisev riigi mõistest, kuna riik on rahvuse eneseteostamise vorm. Rahvuslik tervik on seega vabadussõjalaste liikumise eesmärk, millele ehitatakse üles kõik järgnevad seisukohad ning vastavad meetodid. Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikirja alusel tuli: „*Koondada enese ümber vabadussõjalasi ja teisi isamaalisi eestlasi, kes usuvad Eesti rahvuse eluõigusesse ja elujõusse [---]aidata kaasa selleks, et Eesti rahvas kujuneks tegelikult vabaks ja võimsaks rahvuslikuks tervikuks, mille huvi seisavad kõrgemal ning on jõulisemad üksikisikute ja kihi huvidest.*“²⁹ Tõdetakse, et kuigi riiklik institutsioon kui selline on küll olemas, siis puudub rahvuslik terviklikkus, kuna klassiteadlikkuse tõus on lõhestanud erinevad sotsiaalsed kihid, mistõttu samastatakse pigem samasse sotsiaalsesse seisusesse kuuluva võõramaalasega kui oma rahvuskaaslasega. Taolises tendentsis nähti aga ühiskonda tahtlikult lõhestava ideoloogia, marksismi, ohtu riiklikule iseseisvusele, kuna sisemistes vastuoludes vaevlev riik on kergesti haavatav.³⁰ Sarnaselt Tõnissonile, kelle jaoks oli kooliharidusel rahvuslike väärtuste kujundamisel vitaalne roll, rõhutasid oma 1933. aasta 17. detsembri kongressil vastuvõetud punktides samu põhimõtteid ka vabadussõjalased: „*Nõuda noorsoo kasvatamist kindlas rahvuslikus vaimus isamaa poliitilise ja kultuurilise parima tuleviku kindlustamiseks, kasvatades noorsoos armastust ja lugupidamist töö vastu.*“³¹

²⁶ Eesti Ajalugu VI. 2005, lk 70 ja 84.

²⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 73.

²⁸ Kongressil vastuvõetud resolutsioonid. Võitlus nr 6, 11.04.1932.

²⁹ Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikirja. Tallinn, 1933, lk 1.

³⁰ A. Kasekamp. The Radical Right. 2000, lk 67.

³¹ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 351.

Mis puudutab religioonipoliitikat, siis nii Jaan Tõnisson kui Eesti Vabadussõjalaste (Kesk)Liit suhtusid kirikusse ning religiooni soosivalt ning rõhutasid selle tähtsust ühiskonna kõlbelisuse ning kasvatusliku arenemise teel.³² Olles küll ise religioosne inimene, pidas Tõnisson tulenevalt oma liberaalsemast maailmanägemusest oluliseks, et peetaks kinni usuvabaduse põhimõttest. Ta toetas usuõpetuse õpetamist vaba õppeaine vormis ning rõhutas kooli kohustust seda ka kõigile soovijatele võimaldada.³³ Usulis-kõlbeline aade avaldus ka Tõnissoni Rahvaerakonna põhimõtetes.³⁴ Huvitava tähelepanekuna võib tuua asjaolu, et 1932. aastaks oli Rahvaerakonna mõeldukalt soosiv suhtumine usuõpetusse tugevnenud ning selle andmist soovitakse rahva usulis-kõlbelise elu edendamisel süvendada.³⁵

Vabadussõjalaste ning kiriku omavahelisi suhteid on analüüsinud Riho Saard, kes leiab, et nende vahekorid oli tugevalt seotud mõlema antipaatiaga vasakpoolsete ringkondade vastu.³⁶ Nimelt vapside kompromissitu vastasseis marksistidega ning viimaste vaenulik suhtumine usuküsimustesse oli üheks peamiseks põhjuseks, miks paljud kiriklikud ringkonnad nägid vapsides eneste suurimat liitlast järjest usuleigemaks muutavas ühiskonnas. Ametlikult defineeriti ennast siiski neutraalsetena ning poliitilise elu kujundamisel kõrvalseisjatena,³⁷ kuid sellegipoolest jäi vabadussõjalaste religioonipoliitika kirikut ning tema rolli ühiskonna kasvatamisel igati soosivaks ning neid nähti oma tugevamate liitlastena teel võimu poole.

Kui võrrelda seega Tõnissoni ning vabadussõjalaste ideoloogilise määratluse ühte põhimõttelisemat seisukohta – rahvuslust, siis selle rõhutamine ning sellest lähtumist võib pidada üheks olulisemaks puutepunktiks Jaan Tõnissoni ning vabadussõjalaste vahel. Samuti väärtustasid mõlemad religiooni tähtsust, seda ennekõike ühiskondliku kasvatusel ning väärtusruumi kujundajana. Mõlema jaoks oli esmase tähtsusega rahvusterviklikkusest lähtuv perspektiiv, mida peeti vajalikuks, et rahvustunne ning –ühatus liidaks erinevad sotsiaalsed grupid üheks rahvustervikuks. Siinkohal tuleb meele pidada, et Teise maailmasõja eelses ühiskonnas oli tugeva ning ühtse rahvusterviku rõhutamine poliitiliselt endiselt aktsepteeritav. Piltlikult võib väita, et Jaan Tõnissoni rahvuslik meelsus lõi pinnase ning pani aluse Eesti omariiklusele, mida vabadussõjalased oma ideaalidele toetudes edukalt kaitsesid.

³² Samas; Rahvusliku keskerakonna tegevuskava V riigikogus. Tartu, 1932, lk 4.

³³ Eesti Rahvaerakonna juhtmõtted. Tartu, 1923, lk 7.

³⁴ Rahvusliku keskerakonna põhikiri. Tallinn, 1933, lk 3.

³⁵ Rahvusliku keskerakonna tegevuskava V riigikogus. Tartu, 1932, lk 4.

³⁶ R. Saard. Mustas taalaris mustvalge lipu all. 2009 .

³⁷ Samas, lk 65-66.

2.2 Demokraatia vs autokraatia

Ideoloogilise maailmapildi üheks olulisemaks komponendiks, mis avaldub nii valitsusvormide eelistuses kui ka üldistes hoiakutes, on paiknemine demokraatia – autokraatia teljel. Kuigi Jaan Tõnissoni ning vabadussõjalaste ideoloogia lähtus esmajoones rahvuslikest huvidest, siis mil määral ühildus neis demokraatlik meelsus või läheneti oma maailmanägemuses rohkem autokraatlikest põhimõtetest?

Nagu peatükis 2.1 põgusalt sai mainitud, oli Jaan Tõnisson oma vaadetes ning nende elluviimispüüetes kompromissitu ning alati hingestatud. Oma poliitikas rõhutas Tõnisson demokraatiast lähtumist, mis pidi tagama kõigi inimeste heakorra ning võimalused. Ühiskonna terviklikku arenemist pärssivate nähtustena nägi ta nii bürokraatiat, klassivõitlust kui ka oligarhiilist meelestatust.³⁸ Omakasupüüdlisest mentaliteedist juhitud riigivalitsemine ei lähtunud rahva üldise heaolu perspektiivist. Demokraatiat ehk rahvavõimu pidas ta kultuuriliselt arenenud ühiskonna üheks peamiseks väljundiks ning selle kestvuse ning kvaliteedi määras sotsiaalne õiglus.³⁹ Seega pidas Tõnisson oluliseks iga indiviidi võrdset võimalust panustada ühiskonna kui terviku arengusse, kuid samas ei tohtinud üksikisiku ega mõne väiksema grupi huvid seista riigi ning rahva omadest kõrgemalt. Olgugi, et Tõnissoni poliitika lähtus esmajoones rahvuslikust perspektiivist, muutusid ajaga ka tema paljud vaated ning kunagine jäik konservatism pehmenes tunduvalt.⁴⁰ Oma maailmavaatelt võib teda iseloomustada seega kui oma ajastu rahvuslikku liberaali, kes säilitas oma moraalsed ning kõlblised tõekspidamised.

Oma loomumadustelt on Tõnissoni peetud tihti vastuoluliseks ning konfliktseks inimeseks, keda on süüdistatud liiges autoritaarsuses ning enesekesksuses. Oma mälestusteraamatus annab Tõnissoni kunagine mõttekaaslane Oskar Rütli äärmiselt negatiivse hinnangu Tõnissoni iseloomujoontele, nimetades teda oma olemuselt autokraadiks ning seda juba oma karjääri algusaegadest saati.⁴¹ Tema sõnutsi pidas Tõnisson ennast teistest kaasaegsetest riigitegelastest märkimisväärselt paremaks ning seetõttu oli tal raske leppida tõsiasjaga, et tema mõjuvõim riigiasjade üle otsustamisel oli võrreldes vabariigi-eelse ajaga tunduvalt vähenenud. Jättes kõrvale Rütli isikliku vaenu ning sarjamise,⁴² kumab siit läbi teatud iseloomujoonte

³⁸ Eesti Rahvaerakonna lähem tegevuskava kolmandas Riigikogus. Tartu, 1926, lk 3; Eesti Rahvusliku Keskerakonna tegevuskava Vriigikogus. 1932, lk 23.

³⁹ Oma riikluse mõte ja kodune manchesterlus. Postimees nr 189, 21.08.1921.

⁴⁰ R. Raud. Kaks suurt. 1953, lk 14.

⁴¹ O. Rütli. Mälestusi. 2010, lk 384.

⁴² Tema advokaadibüroo ning Tõnissoni Postimehe kunagiste soojade suhete järsk lõppemine tõi kaasa Rütli meelepaha ning isikliku viha Tõnissoni isiku vastu (O. Rütli. Mälestusi. 2010 lk 491).

omastamine Tõnissonile, mis on kajastust leidnud ka teiste tema kaasaegsete sulest. Ilmar Raamot, kelle suhted Tõnissoniga olid usaldusväärsed ning sõbralikud, on tõdenud, et viimase isemeelsus ning tujukad hetked olid küll laialdaselt teada, kuid nendega tuli osata arvestada.⁴³ Omapoolse hinnangu Tõnissoni loomusele annab Postimehe omaaegne toimetaja Arno Raag, kes kirjeldab Tõnissoni kui tõelist autoriteeti. Olles küll äärmiselt nõudlik ning põhjalik, aktsepteeris ta samas oma töötajate eriarvamusi ning ei sundinud toimetusele peale enda seisukohti.⁴⁴ Tõnisson nõudis Postimehe toimetusest sündmuste kajastamist võimalikult objektiivselt ning palus nende kirjeldamisesse mitte segada oma isiklikku seisukohta, vaid jätta omapoolne hinnang artikli lõppu.⁴⁵ Seega seadis ta esikohale sündmuste ning faktide neutraalse kajastamise, mis haakub täpselt ajakirjanikele seatud eetikareeglitega.

Kuigi Tõnissoni seisukohast pidi ühiskondlik ning poliitiline elu juhinduma alati demokraatlikust meelsusest ning läbipaistvusest, võitles ta kulisside taga jõuliselt enda põhimõtete rakendamise eest. Antud loomus avaldus ehedalt 1905. aasta novembris toimunud rahvaasemikkude kongressil, mille ta enda initsiatiivil oli kokku kutsunud. Koosoleku juhataja valimistel kaotas Tõnisson suurelt Jaan Teemantile, kuid seejärel, tunnistamata oma kaotust, nõudis uute valimiste korraldamist.⁴⁶ Just kaotajaroll ning sellega leppimine oli Tõnissoni jaoks üks kõige raskemaid asju ning arvestades tema natuuri ning ilmeksimatut loomust, avaldusid neil hetkedel tema autoritaarsed iseloomujooned.

Vastuseis vabadussõjalastega tema Riigivanemaks olemise ajal tõi välja nii Jaan Tõnissoni autoritaarsed jooned kui ka tema demokraatlikud põhimõtted. Tõnissoni konflikt vabadussõjalastega peatun lähemalt peatükis, kus käsitlen riigipöördele eelnenud kontakte. Siiski väärrib märkimist Tõnissoni nõue järgida põhiseaduse § 32⁴⁷ ning tegi ettepaneku korraldada uued parlamendivalimised pärast seda, kui Riigikogu koostatud põhiseaduse muudatus 1933. aasta juunis toimunud rahvahääletusel läbi kukkus.⁴⁸ Riigikogu enamus otsustas üleskutset aga eirata ning tõlgendas paragrahvi vastavalt enda äranägemisele.⁴⁹

⁴³ I. Raamot. Mälestused II. 1991, lk 13.

⁴⁴ Antud väitele lisab autor, et kuigi toimetuse koosseisu poliitiline spekter kattus laias laastus Tõnissoni omaga, talitati spetsiifilisemates küsimustes vastavalt oma nägemusele ning südametunnistusele (A. Raag. Kõuepilvede saatel. 1971, lk 181).

⁴⁵ A. Raag. Kõuepilvede saatel. 1971, lk 92-94.

⁴⁶ E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. 2010, lk 54-55.

⁴⁷ Kui rahvas lükkab tagasi Riigikogu poolt vastuvõetud seaduse või võtab vastu Riigikogu poolt tagasilükatud seaduse, kuulutatakse välja uued Riigikogu valimised, mis võetakse välja ette hiljemalt seitsekümmend viis päeva pärast rahvahääletamist (Riigi Teataja 113/114 Art. 243. 1920, lk 899)

⁴⁸ E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. 2010, lk 208.

⁴⁹ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 269.

Põhiseaduse muutmise idees, mis nägi ette täitevõimu suurendamist seadusandliku kogu arvelt, oli haaranud ning lõhestanud kogu ühiskonna. Tähtsat osa etendasid antud küsimuses küll vabadussõjalased, kuid just Jaan Tõnissoni ning tema erakonda võib pidada üheks esimeseks, kes antud küsimuse ühiskonnas tõstatasid. Vastupidiselt üldlevinud väitele⁵⁰ nagu oleks Tõnisson täitevõimu tugevdamise punkti oma erakonna programmi sisse toonud alles 1929. aastal, esines samalaadne seisukoht juba 1926. aasta III riigikogu valimiste eel: „Põhiseaduse suuremaks puuduseks tegelikus elus tuleb lugeda seda, et administratiivvõim on tehtud liiga ärarippuvaks seadusandlikust võimust. Et administratiivvõimule anda rohkem iseseisvust ja teda teha vähem ärarippuvaks üksikute riigikogu rühmade puht rühmapoliitilistest, tihti üksikute rühma liigete isiklikest mitteriiklikest kaalumistest, tuleb teha üks kahest: kas määrata valitsus ametisse kindla tähtaja peale, mis vastab riigikogu kestvusele või seada sisse presidendi institutsioon. 3. Valitsusvõimu ülema kandjana ja vabariigi kõrgema esitajana tuleb riigi etteotsa seada vabariigi president, kes oleks valitav kogu rahva poolt otsestelt valimistel. Vabariigi presidendil peab õigus olema riigikogu laiali saata. [---] 5. Valimisseadust tuleb täiendada selles sihis, et valija oleks vähem seotud poliitiliste erakondade poolt kokku seatud kandidaatide nimekirjadega ja et surnud nimekirjade asemel esiplaanile astuma peaksid elavad isikud, kes riigikogusse kandideerivad.“⁵¹ Siit järeldeb soov tasakaalustada seadusandliku ja täidesaatva võimu piire ning anda presidendile ka õigus Riigikogu laiali saata. Samuti soovitakse muuta valimisnimekirjad avatuks, mis tähendanuks isikupõhisi valimisi. 1929. aasta riigikogu valimistele minnes oli antud seisukoht täienenud veel Riigikogu koosseisu vähendamise nõudega 60le rahvasaadikule.⁵² Järgnevate põhiseaduse muutmise eelnõude juures töötanud Tõnisson konsulteeris koos K. Pätsiga 1931. aasta märtsis ka Eesti Vabadussõjalaste Keskliiduga, kuid ei leitud üksmeelt presidendi võimutäiuse küsimuses.⁵³ Võrreldes Rahvaerakonna varasema nägemusega, oli 1932. aasta põhiseaduse muutmise eelnõus presidendi võimutäius säilinud: President omas edasilükkava veto õigust, piiratud dekreedioigust ning õigust saata Riigikogu laiali, misjärel kuulutada välja ennetähtaegsed valimised. Rahvasaadikute arvu pidi kärbitama 80-ni. Sellele järgnenud Riigikogu V koosseisu eelnõus oli aga parlamendi osatähtsus täidesaatva võimu arvelt tugevnenud ning samuti säilitas Riigikogu oma liikmete arvu.⁵⁴

⁵⁰ E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. 2010, lk 200; Eesti ajalugu VI. 2005, lk 87.

⁵¹ Eesti Rahvaerakonna lähem tegevuskava III Riigikogus. Tartu, 1926, lk 4-5.

⁵² Rahvaerakonna ligem tegevuskava neljandas Riigikogus. Tartu 1929, lk 4-5.

⁵³ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 26.

⁵⁴ Eesti ajalugu VI. 2005, lk 88.

Riigivanemale liialt suure võimutäiuse andmine oli üks peamisi etteheiteid, mida vabadussõjalaste põhiseadusele omistati. Kriitiliselt suhtuti asjaolusse, et antud põhiseaduse raames saab Riigivanem ka ilma Riigikoguta dekreetide väljaandmise näol võimu teostada.⁵⁵ Loomulikult olid ka vabadussõjalased ise need, kes läbimõtlematute väljaütlemistega tulid enda peal hoidisid.⁵⁶ Demokraatia jätkusuutlikkust vapside põhiseaduse raamides uurinud Hans Karelsohn leiab, et mitmed paragrahvid⁵⁷ jätsid riigivanema võimutäiuse häguseks ning nõustub Ants Piibu tõdemusega, kelle hinnangul oli vabadussõjalaste põhiseadus koostatud kiirustades ning see sisaldas palju vigu, kuid samas polnud eksitud ühegi demokraatiat välistava printsiibi vastu. Peeter Kenkmann leiab oma hinnangus 1933. aasta põhiseadusele ning 12. märtsi riigipöördele, et viimane viidi läbi kasutades juba 1920. aasta põhiseaduses sätestatud õigusnorme. Nii kaitseseisukorra kehtestamine ja pikendamine, valimiste edasilükkamine ning poliitiliste õiguste piiramine toetusid vana põhiseaduse poolt kehtestatud sätetele ning seetõttu ei pea paika väide, nagu oleks vapside põhiseadusesse sisse kodeeritud autoritaarsuse nõue.⁵⁸ Ei ole mingit alust arvata, nagu oleks vabadussõjalased oma põhiseaduse väljatöötamisel lähtunud demokraatia kukutamise tahtest. Kui nende põhiseadus oleks seda võimaldanud, poleks ka Päts olnud sunnitud rikkuma muutmata jäänud paragrahve.

Põhiseaduse muutmise küsimus hakkas vabadussõjalaste liikumise juures mängima primaarset rolli ning sisuliselt tõusti oma põhiseaduse nõudele toetudes poliitilisele areenile, mis tõi aga päevakorda vapside salongikõlbulikkuse. Üheks peamiseks süüdistuseks, mis läbi aegade vabadussõjalastele omistatud, oli kindlasti süüdistus fašistlikus meelsuses. Siiski tuleb meele pidada, et fašisti tiitlit hakati neile omistama ennekõike kommunistide ja sotsialistide ringkondades.⁵⁹ Antud sõnakasutus oli aga inspireeritud nõukogudelikust retoorikast, kus kõik režiimi vastased tembeldati automaatselt fašistideks. Oma vabadussõjalaste liikumist uurinud teostes on nii Rein Marandi, Andres Kasekamp kui Jaak Valge puudutanud muuhulgas ka nende väidetavat natsi-meelsust ning seotust Hitleri Saksa Natsionaalsotsialistliku Töölisparteiiga⁶⁰

⁵⁵ D. Grimm. Eesti Vabariigi Põhiseaduse uus muutmise seaduse eelnõu. Õigus nr.7 ja 8. Tartu, 1933, lk 3.

⁵⁶ Vabadussõjalased ise küll rõhusid oma demokraatlikule meelsusele, kuid väitsid seejuures, et nende uus põhiseadus „tagab demokraatiat, kuid ainult vabadussõjaluse vaimus“ (Uue korra kujunemisel. Võitlus nr 106, 11.11.1933).

⁵⁷ Nt. § 39, mis riiklikele kaalutlustele tuginedes andis Riigivanemale õiguse määrata uued Riigikogu valimised. § 41, Riigivanem saab lõpetada Riigikogu korralise istungjärgu. § 60, mille punkt 12 järgi erakorraliste riiklike vajaduste puhul võib riiki valitseda dekreetidega, mis omandavad seaduse jõu. (H. Karelsohn. Demokraatia jätkusuutlikkuse võimalikkusest. 2012, lk 42-45).

⁵⁸ P. Kenkmann. Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist? 2009, lk 45-49.

⁵⁹ J. Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid. 2009, lk 53.

⁶⁰ R. Marandi. Valitud artikleid Eesti riigist ja poliitikast. Eesti keele sihtasutus. Tallinn, 2007, lk 145-146; A. Kasekamp. The Radical Right. 2000, lk 158-159; J. Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid. 2009.

Kõik kolm autorit on oma uurimustes jõudnud põhimõtteliselt samadele järeldusele ning leitakse, et suurimaks sisuliseks sarnasuseks nende vahel oli antimarksistlik meelsus, kuna marksism oma internatsionaalses võtmes oli mõlema suurimaks ideoloogiliseks ning põhimõtteliseks vastaseks. Kõige sobivamalt saab seda kirjeldada läbi ütluse: „Mu vaenlane vaenlane on minu sõber“. Vabadussõjalaste välise atribuutika koos propagandavõtete ning poliitilise kompromissitusega võib liigitada aga pigem ajastu konteksti. Ka kõrgetasemeliste kontaktide omamine vabadussõjalaste ning Hitleri natsionaalsotsialistide vahel pole üheski dokumendis kajastust leidnud.⁶¹

Lisaks fašismisüüdistustele heideti vapsidele ette veel mitmeid teisi demokraatliku õigusriigi põhimõtetele vastuolu minevaid seisukohti, mis kõige ehedamalt avaldus nende suhtumises erakondadesse ning erakondlikku süsteemi üldisemalt. Vabadussõjalased väitsid endid esindavat tõelist demokraatlikku mõtlemist ning kompromissitult rünnati poliitilisi parteisid demokraatia mõiste kaaperdamises ning mõiste väärtõlgendamises. Leiti, et demokraatia ei sõltu mitte parteide olemasolust vaid rahva tahtest ning tema võimalusest seda tahet küllaldaselt rakendada. Oldi arvamusel, et demokraatia ei devalveeruks isegi siis, kui vana süsteemi reformimise tulemusel teostaks rahva tahet vaid üks isik, kuna tal oleks selleks rahva mandaat.⁶² Näiteks kirjutab 20. jaanuaril 1934 Võitlus: „Erakonna iseloomustavad jooned on: usuvastatus, saamavaim, klassivõitlus ja kildkondlikus. Kõigi nende erakondlike avalduste vihasemad vaenlased oleme meie, vabadussõjalased. Seepärast ei ole ega saagi ka tulevikus olla meil mingisugust kokkulepet erakondlasega.“⁶³ Neisse ei suhtunud seega kui oponentidesse, kellega saab läbirääkimiste tulemusel jõuda kompromissideni vaid kui omakasu peal väljas olevatesse korruptantidesse, kelle kõrvaldamine Eesti Vabariigi võimuhobade juurest on kasulik kogu ühiskondlikule tervikule. Siiski tuleb hinnangute andmisel lähtuda ennekõike vabadussõjalaste enese põhiseadusest, kus § 18, mis tagas nii koosolekute kui ka ühingutesse kuulmise vabaduse, jäi vabadussõjalaste poolt muutmata. Vaid kaitseseisukord võis tegevust piirata, küll aga mitte peatada.⁶⁴ Ilma iseenda põhiseadust rikkumata ei oleks seega vabadussõjalastel õnnestunud erakondlikku süsteemi Eestis keelustada. Paralleelide tõmbamine riigipöörde järgsetele määrustele pole aga pädev, kuna Pätsi valitsuse põhiseadusrikkumisi ei saa automaatselt omistada vabadussõjalastele.⁶⁵ Nende impulsiivsed väljaütlemised sümboliseerisid pigem vabadussõjalaste propaganda- ning demagoogia võtteid,

⁶¹ J. Valge. London, Berliin ja Moskva. 2012.

⁶² Parteide väärdemokraatia. Võitlus nr 15, 06.04.1933.

⁶³ Erakonnad ja meie. Võitlus nr 9, 20.01.1934.

⁶⁴ P. Kenkmann. Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist? 2009, lk 46.

⁶⁵ P. Kenkmann. Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist? 2009, lk 49.

kuna enese meeleheitlik distantseerimine erakondlikust süsteemist oli vapside retoorika üks põhilisi populistlikke loosungeid.

Kuna Vabadussõjalaste Keskliidu algne eesmärk oli koondada üheks löögirusikaks Vabadussõjas võidelnud sõjaveteranid, alustasid nad ühiskondliku survegrupina, mille populaarsus kasvas kõigest mõne aastaga tolle aja suurimaks rahvalikumiseks, tõmmates endaga kaasa väga erinevaid sotsiaalse taustaga inimesi. Seetõttu jäädi oma maailmavaate kujundamisel suhteliselt kitsastesse raamidesse ning keskenduti konkreetselt ühele, kuid kogu ühiskonda puudutavale teemale – põhiseaduse muutmise eelnõu väljatöötamisele. Kuni 1933. aasta detsembrini puudus vabadussõjalastel seega konkreetne poliitiline programm või -tegevuskava, kuna ei tahetud ennast näidata kui poliitilist parteid vaid kui rahvalikumist. Oma positsiooni õigustati näiteks Šveitsi kunagise liberaal-demokraatliku maailmavaatega poliitiku ning juristi Johann Kaspar Bluntschli seisukohaga, nagu oleks poliitiline partei vaid osa ühiskonna tervikust, mis kõnetab vaid ühte osa rahvast. Ta ei saa aga kunagi esindada kogu ühiskonda ning ta ei tohi erakondlikke huve seada kõrgemale kogu ühiskonna omadest. Ennast defineerisid vapsid aga kui „rahvalikumist“ ning seetõttu poleks nad poliitilise parteina saanud kõneleda kogu rahva eest.⁶⁶ Vabadussõjalased olid seega justkui vangid iseenese loodud kehas, kuna vastasel korral oleks pidanud nad muutma oma retoorikat, mis oleks paratamatult mõjunud nende reitingule. Seetõttu keelduti juriidiliselt ennast erakonnana defineerima. Nii poliitilise surve kui ka eelseisvate valimiste tõttu oldi aga sunnitud astuma esimesed sammud oma põhimõttelise programmi koostamisel. 17. detsembril 1933. aastal toimunud E.V. Liidu kongressil võetigi vastu 24st teesist koosnev kogumik, mis Rein Marandi hinnangul meenutab pigem kiirkorras koostatud laialivalguvat valimisplatvormi kui erakondlikke programmilisi seisukohti.⁶⁷ Üldjoontes koosnes antud programm kriisist tingituna majanduslikest ettepanekutest, mis küll suuremal määral ei eristunud teiste parempoolsete jõudude nõudmistest, kuid seda siiski mõne erandiga. Nimelt oli programmilise punktina märgitud marksismi vastu võitlemine, mille raames süüdistati Eesti Sotsialistlikku Tööliste Parteid ühiskondliku ning põhiseadusliku korra kukutamise plaanides.⁶⁸ Kuigi kongressi poolt heaks kiidetud resolutsioonis ei mainita sotsialistliku erakonna keelustamist, siis 7. detsembril ehk kümme päeva enne kongressi otsuseid, olid vabadussõjalased Riigikogu juhatusele üle andnud marksismi vastu võitlemise seaduse eelnõu, milles nähti ette rahvahääletuse korras

⁶⁶ Põhiline vahe vabadussõjalaste rahvalikumise ja erakondade vahel. Võitlus nr 14,01.02.1934.

⁶⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 347-353.

⁶⁸ Samas, lk 350.

Sotsialistliku Töölise Erakonna keelustamist.⁶⁹ Taolist eelnõud pidas vastuoluliseks teiste hulgas ka Tõnissoni Postimees, keda sotsialismi-meelsuses kindlasti süüdistada ei saa, kuid kes nägid antud keelamises selget ohtu demokraatlikule korrale, kuna ideoloogilisel pinnal oma vastaste likvideerimine on omane diktatuurirežiimile, olles seega omakorda vastuolus Eesti põhiseadusliku korraga.⁷⁰ Küsitavaks jäi aga Tõnissoni ning Postimehe kidakeelne suhtumine sotsialistide nõudesse keelustada kõik natsionaalsotsialistlikud organisatsioonid ning nendega sümpatiseerijad,⁷¹ kelle all peeti silmas ka vabadussõjalasi.⁷² Samuti nõudsid sotsialistid, et vapsidel keelustataks kasutada oma organisatsiooni puhul nime „Vabadussõjalased“⁷³ Kuigi mõlemad toetusid oma käikude realiseerimisel põhiseaduslikule korrale, tabas avalik kriitika vaid vabadussõjalasi. Kahetine suhtumine võis tingitud olla hetkeolukorrast, kus segunes vapside populaarsus, baltisakslaste natsimeelsus⁷⁴ ning Hitlerist lähtuv oht,⁷⁵ mistõttu nähti vajalikuks hoida pigem mugavamalt ning poliitiliselt sisse töötatud joont. Rahvusliku tiiva valikuline kriitika ning sedagi oma ideoloogiliste vastaste kasuks, andis vabadussõjalaste erakondade-vastasele meelsusele kindlasti ainet juurde, kuna ka rahvuslikku tiiba tajuti kui oma aadete mahamüüjaid.

Vabadussõjalaste liikumise üheks aluspõhimõtteks olev korrupsiooni vastu võitlemine oli samuti programmilise punktina välja toodud, kuid lahenduskäik oli taaskord omane pigem autoritaarsele kui demokraatlikule süsteemile. Nimelt kõik, kes olid töötanud kõrgemates riigi- (Riigikogu, Vabariigi Valitsus) ja omavalitsusametites, pidid korrupsioonikahtluse korral tõestama vajalike andmete põhjal oma süütust. Kui seda aga ei suudeta „määratud tähtajaks“ tõestada, läheb nende varandus kas osaliselt või täielikult riigi omandisse.⁷⁶ Antud seadusmuudatus võis küll olla koostatud õilsal eesmärgil, kuid see tähendanuks ka loobumist süütuse presumptsioonist.

⁶⁹ Vabadussõjalaste sõjakäik sotsialistide vastu. Päevaleht nr 339, 09.12.1933.

⁷⁰ Vabadussõjalaste enesepaljastus. Postimees 10.12.1933, nr 290; Vastuolus põhiseadusega. Postimees nr 289, 09.12.1933.

⁷¹ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 93. koosolek. 05.12.1933, lk 1097 ja 1106.

⁷² Saksa riigi osakond Eestis. Rahva sõna nr 142, 06.12.1933.

⁷³ Suur demagoogia – ütlevad sotsialistid. Postimees nr 289, 09.12.1933.

⁷⁴ Saksa-Balti partei oli avalikult asunud toetama nii Hitleri poliitikat Saksamaa kui ka deklareerinud oma toetust vabadussõjalastele, mille tõttu viimased avaliku kriitika alla sattusid ning oma resümee päästmiseks Pätsile märgukirja saatsid, milles tõstatati baltisakslaste kultuuriautonomia vajalikkus. (R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 342-343).

⁷⁵ Suuresti mõjutatuna oma poja Ilmarist, leebus Tõnissoni nägemus NSV Liidust kui Eesti omariikluse suurimast ohust ning see asendus Hitleri Saksamaaga (H. Arumäe. Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel. 2003).

⁷⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 351.

Hinnangu andmine vabadussõjalastele ei ole kerge, kuna silmas tuleb pidada mitmeid neile iseloomulikke aspekte. Rein Marandi on oma hinnangus vabadussõjalastele paigutanud nad Eesti poliitilise maastiku paremale servale, kes küll teadlikult ei soovinud demokraatlikku korda õõnestada, kuid kelle taktikalisele võhiklikud käigud aitasid sellele kaasa.⁷⁷ Vabadussõjalased ise toonitasid enda demokraatlikku mõtlemist, mille väljundiks oli nende uus põhiseadus, milles nähti küll ebatäpsusi, kuid mis ei eitanud parlamentaarse demokraatia toimimist ning kestma jäämist. Nii vabadussõjalasi kui ka Jaan Tõnissoni on oma vastaste ning ka üksteise poolt süüdistatud autoritaarses meelestatustes, kuid ise enda sõnade järgi lähtutakse vaid demokraatlikust nägemusest. Mõlemad osapooled olid oma poliitika teostamisel kindlameelsed ning pidasid omi otsuseid ilmeksimatuteks, mis omalt poolt viis konfliktide kujunemise ning eskaleerumiseni. Tõnisson, olles küll oma otsustes autoriteet, pidi taluma poliitilisi tagasilööke, kus avaldus küll tema autoritaarne olemus, kuid see ei ületanud reeglina demokraatlikke õigusnorme. Vabadussõjalaste lühikese eluea tõttu jääb aga teadmatuks, kuidas oleksid nad oma poliitika elluviimisel järginud demokraatlikke põhimõtteid. Nende seisukohtade hindamisel tuleb kindlasti arvestada nende tausta, kuna poliitilisel maastikul oldi kogematused ning tahumata. Võib vaid oletada, kas võimupositsioon oleks nende nurkasid ajapikku silunud või mitte, kuid kindlasti ei ole alust väita, nagu oleks vabadussõjalastel olnud kavas parlamentaarne demokraatia lämmatada.

2.3 Majanduspoliitika

Ideoloogilise raamistuse üheks kandvamaks komponendiks on ka küsimus majandussüsteemi eelistustes, kuna kindel majandusmudel sobitub vaid kindla ideoloogia konteksti. Seetõttu tuleb vaadata, kuidas suhestus nii Tõnissoni kui vabadussõjalaste rahvusliku ühtsuse printsiip nende majanduspoliitilise nägemusega ning kuidas paigutusid nende põhimõttelised arusaamad majanduslikes eelistustes.

Jaan Tõnissoni majanduspoliitika põhimõtted ning tegevus avaldusid juba sajandivahetuse Eestis, kus temast kujunes ühistegevuse ning rahvamajanduse üks peamistest eestvedajatest. Tõnissoni nägemuses pidi ka majandust rakendatama eestluse huvide teenimiseks ning seega sai sellest oluline lüli eestlaste kultuurilise- ning majandusliku iseteadvuse arengus. Üheks olulisemaks põhimõtteks, mida Tõnisson majandusarengut silmas pidades juurutas, oli

⁷⁷ R. Marandi. Valitud artikleid. 2007, lk 167-169.

ühistegevuse ning ühiste ettevõtete propageerimine. Pärast Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi etteotsa asumist 1897. aastal, algas Tõnissoni eestvedamisel põllumajanduses hoogne areng nii materiaalsel kui ka vaimsel tasandil ning seda võib pidada rahvuspoliitilise liikumise üheks alguspunktiks.⁷⁸ Siin avaldus taaskord Tõnissoni maailmavaateline tõekspidamine, kus ta asetaski rahva ühise heaolu püüde kõige kõrgemale astmele ning selle saavutamiseks tuli igal võimekal ning teotahlikul inimesel panustada rahva ühise eesmärgi nimel. Indiviidi vabadused sõltusid seega kohustustest ning vastupidi. Ehk teisisõnu, Tõnisson rakendas samu põhimõtteid, mida pidas oluliseks rahvasterviku seisukohalt, kuna nii rahvuslus, kultuur kui ka majandus olid eestlaste eneseteadvuse ning iseolemise seisukohalt lahutamatud ning võrdselt olulised.

Ühistegevuse põhimõttest lähtus Tõnisson ka omariikluse perioodil, kus kandvaks jõuks pidi olema ettevõtte ideeline siht ning ühiste huvide väärtustamine.⁷⁹ Seetõttu rõhuti peamiselt väikepõllupidajate ning kesk- ja väiketöösturite huvide eest seismisele, kuna neis nähti peamisi Eesti rahvusliku majanduse ning kultuuri arendajaid.⁸⁰ Tõnissoni poliitikat on kõige enam võrreldud tänapäevase sotsiaalse turumajandusega, kus riik küll otseselt majandustegevusse ei sekkunud, kuid püüab seda seaduste abil määratleda.⁸¹ Peamine nõue oli, et riigi sekkumine eramajandusse ei muutuks bürokraatlikuks ning selle asemel soovitati riigil enda vastutusalasse võtta valdkonnad, mis huvi- või kapitalipuuduse tõttu erasektoril teostamata jäid.⁸² Riigi majanduse selgroo pidid moodustama seega iseteadlikud väikeettevõtjad, kes ühistegevuse aatest lähtuvalt seaksid esikohale ühiskonna terviku heaolu.

Seda, kuivõrd Tõnissoni ning tema panust eestlaste majandusliku iseteadvuse tõstmisel väärtustati ja hinnati, näitas ka Tartu Ülikooli poolt loodud ühistegevuse õppeaine, mille professoriks Jaan Tõnisson 26. juunil 1935. aastal määrati.⁸³ Siit avaldus akadeemilise ringkonna austus ning tänutundlikkus Tõnissonile, kui olulisele inimesele nii Eesti ühiskondliku kui majandusarengu edendamisel.

Ka vabadussõjalaste majanduspoliitiline nägemus toetas selgelt rahvuslikule lähtepunktile suunatud majandusmudelit, mille põhialusteks olid võrdselt nii eraalgatus kui ka rahvuse huvid. Kumbki neist aga ei olevat võrdväärselt esindatud ei liberaalses ega ka sotsialistlikus süsteemis. Leiti, et eraalgatuse efektiivsemaks toimimiseks tuleb riigil seda vajadusel toetada, korrigeerida

⁷⁸ Ü. Mallene. Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis. 2014, lk 88-89.

⁷⁹ S. Runnel. Jaan Tõnisson. Riigivanem. 2011, lk 269.

⁸⁰ Eesti Rahvaerakonna lähem tegevuskava. 1923, lk 1-2; Eesti Rahvaerakonna lähem tegevuskava. 1926, lk 3.

⁸¹ Ü. Mallene. Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis. 2014, lk 100-101.

⁸² Eesti Rahvusliku Keskerakonna tegevuskava. 1932, lk 23.

⁸³ Jaan Tõnisson kinnitati ühistegevuse professoriks. Postimees nr 171, 27.06.1935.

ning täiendada: „*Rahvuslik majandussüsteem pole ei riigisotsialism ega mingi muu sotsialism, sest ta austab eraomandust; ta tunnustab eraalgatust ja ei katseta sotsialiseerimisega; teisest küljest rahvuslik majanduspoliitika pole ka liberaalne poliitika, mis ükskõikne on kihtide huvide koaleerumiste ees, mis võivad, kuid neid ei taltsutata, rahvuse enese heaolu ja elu kaalule panna.*“⁸⁴ Oma majandusmudeli eeskujuna nähti seega mitte Hitleri Saksamaad vaid Roosevelt'i majanduspoliitikat Ameerika Ühendriikides: „*Kõva käsi hakkas maksuma. Juhtnööriks sai, et valitsuse vahelesegamine majandusellu pole mitte ainult lubatav ja soovitatav, vaid on ka hädatarvilik. [---] Ameerikas võttis valitsus enesele ainult reguleerija ja kontrollija ülesande.*“⁸⁵ Samuti tunnustatakse Roosevelt'i plaanimajanduslikku lähenemist, mis peaks lõpetama ületootmise ning reguleerima prioriteetseid valdkondi, mis on rakendatud tööpuuduse vähendamiseks.

Ametlik seisukoht majandusküsimustes kinnitati koos mitmete teiste programmiliste põhimõtetega 17. detsembril 1933 toimunud E.V. Liidu kongressil. Kuna 1930ndate aastate Eesti Vabariigi selgroo moodustas jätkuvalt agrarisektor, siis majandussurutise tõttu oli põhirõhk suunatud just põllumajanduse taas rööbastele aitamisele. Oma kavas nägid vapsid ette rahvusliku majanduse edendamist ning põllumeestele mitmete privileegide andmist – eluase ning maa muuta võõrandamatuks, vähendada põllumajandussaaduste ümbertöötlemise kulusid ning tõsta põllupidajad ühiskonnas auväärsele positsiooni. Samuti peeti vajalikuks toetada ettevõtlust ning eraomandit.⁸⁶

Kuna läbivaks ideoloogiliseks aspektiks kogu vapside majanduspoliitika juures oli rahvusliku majanduse edendamine, siis kuulus nende prioriteetide hulka ka kodumaise tööjõu maksimaalne rakendamine ning koos sellega „ühiskondliku väärnähtuse“ ehk tööpuuduse kaotamine. Majandusarengu ühe perspektiivina nähti mõõdukast autarkiaist lähtuvat mudelit, mis pidi eelisjärjekorras kindlustama oma rahva heaolu. Riik pidi olema suuteline kindlustama oma elanikkonna elementaarse toitlustamise, mis sõdadevahelisel perioodil oli problemaatiliseks küsimuseks mitmetes Euroopa riikides.⁸⁷

Autarkiaist lähtuv majanduspoliitika avaldus ka tööstussektoris, kus prioriteetideks peeti kesk- ning väiketööstuse arendamist. Suurtööstuse vajalikkust nähti vaid niipalju, kui võrd seda looduslikud ning majanduslikud eeldused lubavad. Loodusvarade kasutamisest tulenev tulu

⁸⁴ Rahvuslik majandus. Võitlus nr 1, 11.01.1932.

⁸⁵ Ameerika teel rahvusriiklusele. Võitlus nr. 101, 31.10.1933.

⁸⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 347-348.

⁸⁷ Rahvusriiklik ülesehitamise tee. Võitlus, nr 31, 13.03.1934.

pidi teenima rahvuslikke vajadusi ning seetõttu tuli vältida selle sattumist välismaiste äride kätte. Samuti kritiseeriti Eesti kapitali väljalaenamist vaenulikesse kättesse ning nõuti selle kiiret tagastamist ning suunamist sisemajandusse. Tööliskonna hulgas seati eesmärgiks kujundada sellest rahvuslikult meelestatud ühtlane tervik ning suurendada tema vastutus- ja otsustusõigust.⁸⁸ Siit joonistub välja aga selge soov kasvatada sotsialistide arvelt oma elektoraati, kuna ajalooliselt olid just tööstustöölised need, keda vasakpoolsed ringkonnad kõige enam kõnetasid. Majanduskriisist tingituna langes aga parlamendierakondade populaarsus ning selle tühja koha hõivasid just vabadussõjalased, kelles nägid kriisi tõttu enim kannatada saanud kiht, tööliskond, oma probleemidele lahendust. Ka ei peletanud neid eemale Liidu keskmisest palju karedamad ning radikaalsemad väljaütlemised vaid efekt oli hoopis vastupidine. Kuna töölisklassi enamuse moodustasid sotsiaalse redeli vähem haritumad pulgad, olid nad altimad kaasa minema ka jõuliste loosungitega, sest need pakkusid konkreetseid lahendusi.

Võib öelda, et Tõnissoni ning vabadussõjalaste majanduspoliitiliste seisukohtade vahele võib tõmmata mitmeid paralleele, kuigi viimaste põhimõtted olid voolitud suuresti majanduskriisist tingitud lahenduste leidmisest. Rahvusliku ühtsuse nõue mängis mõlema nägemuses tugeva ühiskonna kujundamisel keskset rolli ning sama põhimõtet soovisid nad rakendada ka majandusküsimustes. Kuigi mõlema jaoks oli kapitalistliku ühiskonna üks alustaladest, eraomand, hindamatu väärtusega, ei pidanud nad vabaturumajanduslikku isereguleerivust primaks lahenduseks. Selleks pooldasid nad mõlemad teatavaid proteksionistlikke abinõusid, mis otsejoones puudutasid rahvusliku jõukuse küsimust.

⁸⁸ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 348-349.

II Peatükk. Kontaktid

3.1 Enne riigipööret

Jättes kõrvale eelnevalt ajakirjanduse tasandil toimunud tulised mõttevahetused, võib Jaan Tõnissoni ning vabadussõjalaste esimese otsese konflikt dateerida kuupäevaga 1. juuni 1933, mil Tõnisson oli sõitnud Tartusse, et Vanemuises toimunud kõnekoosolekul propageerida eelseisvat V Riigikogu põhiseaduse muutmise eelhõud, mis pidi toimuma ajavahemikul 10-12 juuni 1933. Ta oli otsustanud Tartusse kõnekoosolekule sõita mitte Riigivanema vaid Postimehe toimetajana. Kuid juba Tõnissoni kõne algaasis muutus asi poliitiliseks ning üks osa pealtvaatajaid asus seda vilistamise, trampimise, roppuste hüüdmise ning isegi paukherneste loopimisega häirima. Pärast riigivanema kõnet rünnati teda ka kõrvalruumides ning tänaval, kus kutsuti inimesi otseselt üles vägivaldtegevatele.⁸⁹ Juba järgmisel päeval pärast vahejuhtumit (so. 02.06.1933) kuulutas Riigivanem Tõnisson välja kaitseseisukorra Tartu linnas ning Tartu maakonnas.⁹⁰ 3. juunil aga kuulutas kohtu- ning siseminister Vladimir Rooberg, et vastavalt „Ühingu ja nende liitude seaduse“ §§ 11 ja 15 alusel sulgetakse Tartu Eesti Vabadussõjalaste Liit ning tema varandus arestitakse kuni selle likvideerimiseni. Põhjuseks, miks taoline samm astuti, oli Roobergi hinnangul 29. ning 30. mail toimunud Tartu Eesti Vabadussõjalaste Liidu ning allüksuste juhtide koosolek, kus otsustati riigivanem Tõnissoni kõnekoosolekut häirima saata võimalikult palju vabadussõjalaste liidu liikmeid, kes pidid Vanemuisesse saabuma enne koosoleku algust, et hõivata enamik sealsetest kohtadest. Ministri hinnangul järgis juhatuse üleskutset „mitusada tähendatud organisatsiooni liiget“.⁹¹

Antud Tartu intsidenti võib pidada seega avapauguks kõigele järgnevale ning kindlasti süvendas see Jaan Tõnissoni varasemat negatiivset suhtumist vabadussõjalaste liikumisse.⁹² Pidas ta ju Tartut iseenda ning oma erakonna kantsiks ning selline väljaastumine ning isiklik rünnak tema kui Riigivanema aadressil mängis kaitseseisukorra väljakuulutamisel olulist rolli. Eriti arvestades Tõnissoni konfliktset loomust.

⁸⁹ Karmid sammud Tartu vabadussõjalaste vastu. Päevaleht nr 151, 07.06.33.

⁹⁰ Vabariigi Valitsuse ettepanekud 1932/1934. Lisa nr. 140, lk 682.

⁹¹ Karmid sammud Tartu vabadussõjalaste vastu. Päevaleht nr 151, 07.06.33.

⁹² Rein Marandi tsiteerib K.A.Hindrey alias Hoia Ronk'i poolt Päevalehes avaldatud erakirja sisu, mille autoriks Marandi sõnutas oli Jaan Tõnisson: „28.V.33. Käisin täna [Tartus] vabadussõjalaste miitingul. Ma ei iial uskunud, et mind mingi poliitiline tsirkus nii võiks mõjutada! Kuid kõike seda janti, sõna otsekohesest mõttes, pealt vaadata – tuhandeid mehi mustades barettides, fashistlikult käetõstmisega tervitavaid – hakkas nii kurb ja hale meie vanadest ausatest rahvuslastest, kes lõpuks kogu oma nooruse on pühendanud selleks, et eestlased kord ometi tohiksid iseseisvalt mõelda ja ise olla. Ja nüüd...tulevad teised ja trambivad kõik porri. Seda massi vaadates hakkas otse jube!“ (R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 277).

Sisepoliitiliselt pingelises õhkkonnas toimunud rahvahääletusel (10. – 12.06) lükati suure häälteenamusega Riigikogu poolt esitatud põhiseaduse muutmise eelnõu tagasi. Hääletamisel osalenud 66,9% valimisealistest kodanikest hääletas eelnõu poolt 21,8% ning vastu koguni 45%.⁹³ See oli valusaks hoobiks V Riigikogule, kes vaid mõned kuud varem oli alandanud rahvahääletuse kvoorumi.⁹⁴ Seda iroonilisemana kõlas aga 26. augustil Keskerakonna Tartumaa komitee koosolekul kõneaineks olnud kvoorumi tõstmise küsimus.⁹⁵ Ametlikult avaldasid oma poolehoidu taolisele ideele sotsialistid,⁹⁶ koalitsioon omakorda otsustas aga Riigikogule esitada eelnõu, ehk nn „Piibu Kava“, mis nägi ette täidesaatva võimu tugevdamist käimasoleva põhiseaduse raames. Kuna aga antud eelnõu opositsiooni heakskiitu ei leidnud, otsustas Tõnisson valitsuse nimel, et kvoorumi tõstmise asjus jääb lõppsõna rahvaesinduse otsustada ning positiivse tulemuse korral „*valitsusvõim lojaalselt kogu oma mõju ja jõu rakendab seks, et kindlustada seadusandlikul võimul otsus teostada.*“⁹⁷ 3. oktoobril esitasidki 33 Riigikogu liiget, keskerakondlase Tallmeistriga eesotsas, ettepaneku taastada 50 protsendiline künnis. Oma põhjenduses leidis Tallmeister, et vapside eelnõu on ohuks demokraatliku riigi põhialustele, kuna see annab riigipeale suuremad õigused kui endisele Vene isevalitsejale. Seetõttu peab „riigi seniseid põhialuseid segipaiskav muudatus“ ületama hääleõiguslike kodanike absoluutse enamuse künnise.⁹⁸ Pärast tuliseid vaidlusi võeti seaduseelnõu juba järgmisel päeval, 4. oktoobril, häältega 47:29 vastu.⁹⁹ Kuigi Riigikogul oli oma võimu kasutades õnnestunud juba teistkordselt muuta rahvahääletuse seaduse § 37 endale kasulik suunas, oli tegemist siiski *Pyrrhose* võiduga, kuna jätkuvas kriisis langes Riigikogu maine taoliste vangerdustega rahva silmis veelgi. Selline riigikogu otsuse läbisurumine ei näidanud kõige positiivsemas valguses ka Jaan Tõnissoni, kuna kvoorumiga mängimine oli selgelt meelevaldne ning lähtus ennekõike Riigikogu isiklikust, mitte aga demokraatlikust perspektiivist. Pealegi andis taoline samm vabadussõjalaste niigi agressiivsele erakondadevastasele retoorikale omalpoolt ainet, ning tekitas ühiskonna jätkuvat lõhenemist.

⁹³ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 268.

⁹⁴ Nimelt muudeti 21. veebruaril 1933 riigikogu valimiste, rahvaalgatamise ning rahvahääletamise seaduse paragrahvi 37. Varasema 50% asemel määrati eelnõu vastuvõtmise künniseks 30% hääletanuist. (RT 19 – 1933, art. 133, lk 182) Seadusmuudatust põhjendati kui soovi mitte takistada rahva soovide realiseerumist ning kunstlike tõkkeid mitte ette seada. (R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 223-224) Arvestades antud seadusmuudatuse potentsiaalset kaalukust, kõlavad taolised väited pigem kiiruga koostatud vabandustena õigustamiseks iseenda põhiseadusmuudatuse läbisurumist, mitte aga argumenteeritud põhjendustena.

⁹⁵ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 230.

⁹⁶ Mida nõuab rahva õigustunne? Rahva Sõna nr. 117, 06.09.33.

⁹⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 230-231.

⁹⁸ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 69. koosolek. 03.19.1933, lk 854-855.

⁹⁹ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 71. koosolek. 04.10.1933, lk 902.

Kuid juba enne sügisel aset leidnud kvoorumi tõstmist kees Eesti sisepoliitiline elu kõrgetel temperatuuridel. Nimelt oldi jätkuvas majanduslanguses juba pikalt diskuteeritud Eesti krooni devalveerimise üle ning õöl vastu 28. juunit õnnestuski Tõnissoni valitsusel see Riigikogus pärast 11 tundi kestnud vaidlusi ülinapi hääle-elamusega läbi suruda.¹⁰⁰ Sellele järgnes aga juuli alguses skandaal, mis oli seotud miiniristlejate „Vambola“ ning „Lennuki“ müügiiga. Nimelt oli vabariigi valitsus otsustanud tehniliselt vananenud Vabadussõja-aegsed laevad müüa läbi välismaise erafirma Peruule. Riigikogu IV istungjärgu avakõnes põhjendas Tõnisson seda sammu kui süllekukkunud tehingut, kuna lähimas tulevikus oleks mõlemad vananenud sõjalaevad niikuinii reservi arvatud.¹⁰¹ Selline uudis pälvis koheselt nii põllumeeste kogude kui ka vabadussõjalaste raevuka kriitika.¹⁰² Kuna just nende kahe näol oli tegemist Tõnissoni valitsuse kõige teravamate kriitikutega, siis ei hoitud ka nüüd oma vana vastase ründamisel püssirohtu kokku.

11. augustil kuulutas aga Vabariigi Valitsus välja üleriigilise kaitseseisukorra, tähtajaga kuni 1. jaanuar 1934. Seda otsust põhjendati demokraatliku riigikorra vastu suunatud liikumise ning vastutustundetu kihutustöö levimisega, mis omakorda ohustas avalikku julgeolekut ning demokraatlikku korda.¹⁰³ Sisekaitse ülema sundmäärusega nr. 9 loodi kitsendused ühingutele, seltsidele ning nende liitudele. Ühiskondlikule julgeolekule ohtlikud ühingud suleti ning neil keelati kanda mundreid ning eraldusmärke.¹⁰⁴ Selle tulemusena suleti juba samal päeval (st 11.08) nii Eesti Vabadussõjalaste Keskliit kui ka kohalikud Liidud. Seejuures kuulusid sulgemisele ka Eesti Noorsotsialistlik Liit koos oma osakondadega ning ESTP võimlemisrühmad.¹⁰⁵ Oma 11. augusti raadiokõnes põhjendas riigivanem Tõnisson kaitseseisukorra kehtestamist argessiivsete poliitiliste rünnakutega valitsuse (liikmete) aadressil, mis õõnestavad viimase autoriteeti ning usaldust. Samuti viidatakse poliitiliselt organiseerunud sõjaväeliste rühmitustele, kelle teravik on suunatud demokraatliku riigikorra vastu.¹⁰⁶ Sarnaselt põhjendatakse oma tegevust ka Riigikogule saadetud seletuskirjas¹⁰⁷ ning Riigikogu IV istungjärgu avakõnes.¹⁰⁸ Seda, kas demokraatlikku riigikorda ka reaalne hädaoht

¹⁰⁰ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 65. koosolek. 27./28. 06.1933, lk 822.

¹⁰¹ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 68. koosolek. 02.10.1933, lk 837.

¹⁰² Valitsus müüs sõjalaevad maha. Kaja nr 158, 09.07.1933; Eesti kaitselaevastik müüdi maha. Võitlus nr. 53, 11.07.1933; Kaitseametkonna informatsioon „Lennuki“ ja „Vambola“ müügi asjus. Võitlus nr. 55, 15.07.1933.

¹⁰³ RT 69 Art. 531. 1933, lk 853.

¹⁰⁴ RT 68 Art. 526. 1933, lk 850.

¹⁰⁵ Vabadussõjalaste liidu ja sotsialistide organisatsioonid suleti üle maa. Päevaleht nr 218, 13.08.33.

¹⁰⁶ Riigivanem J. Tõnisson poliitilisest momendist. Päevaleht nr. 218, 13.08.33.

¹⁰⁷ Vabariigi Valitsuse ettepanekud 1932/1934, lisa nr. 156, lk 708.

¹⁰⁸ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 68. koosolek. 02.10.1933, lk 839.

oleks ohustanud, valitsuse põhjendustes ei selgu.¹⁰⁹ Samuti kumab nii Tõnissoni kõnes kui ka valitsuse seletuskirjas välja meeletlik püüd samastada valitsuskriitikat ebademokraatliku meelsusega. Turmtuli valitsuse ning tema otsuste pihta oli tõepoolest tugev, kuid et seda püüti vaigistada kasutades riiklikke institutsioone, tekitab see kahtlusi valituskoalitsiooni demokraatlikus meelsuses. Rein Marandi leiab, et kaitseseisukorra kehtestamine ei olnud kooskõlas vastava seadusega, kuna ametlik põhjendus selleks polnud piisav. Samuti väidab ta, et E. V. Keskliidu tegevuse oleks saanud peatada ka ilma kaitseseisukorrata ning et seda oli vaja pigem ajakirjanduse suukorvistamiseks.¹¹⁰ See mõttekäik tundub olevat ka kõige loogilisem. Kuna valitsuse reiting oli jätkuvas languses, siis loodeti kaitseseisukorra kehtestamise ning ajalehtedele kehtestatud tsensuuriga pingeid leevendada. Paraku ei saa aga väita, et Tõnisson oleks kaitseseisukorra kehtestamisest midagi võitnud. Pigem andis see vastupidise efekti ning tekitas rohkem küsimusi, kui suutis anda vastuseid, ning suurendas vastuseisu valitsusele veelgi. Kindlasti ei osanud Tõnisson aga arvata, et tema otsus põhjustab niivõrd laialdast vastumeelsust kõigis ringkondades ning langetab valitsuse ja tema enda reitingut veelgi kriitilisema piirini. Kuigi Tõnissoni näol oli tegemist sedavõrd kogenud ning elutarga poliitikuga, võib arvata, et ka tema ei hoomanud vapside populaarsuse täit mõõdet ning alahindas neid. Samuti kumab neil kuudel läbi Tõnissoni kompromissitus ning paindumatus. Tema liialt enesekindel suhtumine iseenda otsustesse sai talle sel puhul saatuslikuks.

Vaatamata E.V. Keskliidu sulgemisele ei vähendanud see nende liikumise ega põhiseadusmuudatuse eelnõu populaarsust. Organisatsioon oli küll ametlikult suletud, kuid nende häälkandja Võitlus jätkas ilumist, olgugi et teataval määral tsensuurist kammitsetuna. Ka korraldati 10. septembril üle Eesti oma põhiseaduse kava muutmise selgitamiseks rahvakoosolekuid, mis osutusid vähemalt Tallinnas väga populaarseteks.¹¹¹ Tõnissoni riskantne samm ebaõnnestus seega täielikult, kuna reaalselt see vabadussõjalaste tegevust ei pärssinud. Küll aga pälvis valitsuse tegevus ühiskonnas laialdast pahameelt ning Tõnissoni otsustel puudus autoriteet, kuna vabadussõjalased said kaitseseisukorra ning tsensuuri tingimustes kasutada kõiki võimalusi, et püsida pildil ning kasvatada oma populaarsust.

14. – 16. oktoobril toimunud rahvahääletus vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu üle lõppes viimaste selge võiduga – rahvahääletuselt võttis osa 576 317 inimest, mis moodustas

¹⁰⁹ Seda kummastavana tundus kõigest päev hiljem, 12. augustil, toimunud Tõnissoni varem planeeritud riigivisiit Soome, kohtumaks sealse presidendiga. (Riigivanema külaskäik Soome presidendile. Postimees nr. 188, 13.08.1933) Kui demokraatlikku korda oleks tõepoolest oht varitsenud, siis on vähetõenäoline, et Tõnisson Riigivanemana Eestist lahkunud oleks.

¹¹⁰ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 288.

¹¹¹ Vabadussõjalaste koosolekud üle riigi õnnestusid hästi. Võitlus nr. 80, 12.09.33.

tervelt 77,8% hääleõiguslikest kodanikest ning eelnõu poolt anti koguni 416 878 poolthäält ehk 56% registreeritud hääleõiguslike kodanike häältest. Vastuhääle andis kõigest 156 894 inimest.¹¹² Vabadussõjalaste triumf tähendas omalt poolt valitsuserakondade põrumist ning juba 17. oktoobril esines riigikogu ees selle esimees Karl Einbund, kes luges ette riigivane m Tõnissoni läkituse, milles teatatakse lakooniliselt, et vabariigi valitsus on otsustanud ametist lahkuda ning riigikogu kätte jääb ülesanne otsustada, kellele teatepulk üle anda.¹¹³

Äsja toimunud rahvahääletuse tulemusest lähtudes ei saanud välistada ka vabadussõjalaste kandidatuuri uue valitsuse moodustamisel. Oma raamatutes on nii Oskar Rütli¹¹⁴ kui ka William Tomingas¹¹⁵ maininud väidetavat seika 16. oktoobri õhtust, mil peale rahvahääletustulemuste selgumist, olla Jaan Tõnisson enne kojuminekut oma käsundusohvitserile öelnud, et kui vabadussõjalased tulevad Toompeale võimu üle võtma, siis teatagu sellest talle. Siis ta tulevat ning andvat üle, mis vaja üle anda, kuna asjaajamine olevat selleks puhuks korras. Rein Marandi hinnangul peab aga antud väidetes suhtuma skeptiliselt ning võtma seda kui kuulujuttu, kuna kumbki autor ei too välja kindlat allikat, millele nad oma kirjutistes tuginevad.¹¹⁶ Samas kinnitab Marandi vapside ja Tõnissoni omavahelisi läbirääkimisi valitsuskoalitsiooni moodustamise asjus ning annab hoopis omapoolse kirjelduse väidetavale sündmusele, mida ta ka tõepäraseks peab.¹¹⁷ Kuna aga pole teada ühtegi teist allikat, mis antud kohtumist kinnitaks, ei saa ka seda võtta kui ajaloolist fakti.

Tõsiasi on aga see, et vabadussõjalased, olles äsja triumfeerinud rahvahääletusel, ei soovinud ennast siduda selle sama süsteemiga, mille vastu nad nii kompromissitult olid võidelnud. Arvestades nende populaarsuse jätkuvat kasvu opositsioonijõuna, oleks taoline käik ilma kahtluseta nende populaarsusele pärssivalt mõjunud. Sellest lähtuvalt oleks Jaan Tõnissoni

¹¹² Eesti ajalugu VI. 2005, lk 89.

¹¹³ Riigikogu V koosseis: täielikud protokollid. 77. koosolek. 17.10.1933, lk 933.

¹¹⁴ O. Rütli. Mälestused. 2010, lk 381

¹¹⁵ W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. 1992, lk 349-350

¹¹⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 305

¹¹⁷ Rein Marandi toob oma raamatus „Must-valge lipu all I“ välja omaaegse Tartu(maa) Vabadussõjalaste Liidu tegelase A. Ohvrilli 1960. aasta paiku käsitsi kirjutatud mälestuskatkendi, milles ta meenutab Lasnamäe vanglas 1936. aastal (enne sõjakohut) dr. J. Keerig'i poolt räägitud juhtumit, kus Jaan Tõnisson olevat pärast Vabadussõjalaste rahvahääletuse võitu talle helistanud ning palunud organiseerida kokkusaamine A. Sirkile ning A. Larka vahel. Kohtumine oligi aset leidnud Keerig'i korteris ning Tõnisson olevat seal pakkunud Sirkile valitsuse moodustamist koos Rahvusliku Keskerakonnaga, millest aga Sirk viisakalt keeldus, öeldes aga, et pärast tulevasi riigikogu valimisi võivad nad antud teemal uuesti arutada. Järgmisena pakkunud Tõnisson aga Sirkile kogu valitsuse moodustamist, mille peale pärast mõne minutit arutamist Larkaga olevat öelnud, et neil puudub juriidiliselt volitus uue valitsuse moodustamiseks. Samas soovitati jääda Tõnissonil kuni valimiseni riigitiüri juurde, kuid viimane viidanud rahva usaldusest ilmajäämisele ning tõdenud, et peab suure tõenäosusega valitsuse Pätsile üle andma. Kuigi Marandi nendib, et antud sündmuse kirjeldus võib sisaldada ebatäpsusi, ei kahtle ta, et antud kohtumine aset leidis. (R. Marandi. Must-valge lipu all I. 1991, lk 304-305)

ettepanek olnud loogiline, ent riskantne. Kas usaldanuks ta vabadussõjalasi piisavalt, et nood võimule saades seda ei kuritarvitaks? Omalt poolt kirjeldab Tõnissoni tollaegset meelsust oma mälestusteraamatus Arno Raag, kelle sõnutsi olevat Tõnisson soovinud presidendina näha tasakaalukat meest ning Andres Larkat pidas ta Artur Sirki poolt liialt mõjutatavaks. Tõnisson olevat kartnud Sirki varjatud diktatuuri ning autoritaarse võimu kehtestamist ning leidnud, et sobivamaks presidendikandidaadiks võiks olla Johan Laidoner.¹¹⁸ Samas näitas sündmuste areng järjest kindlamalt, et kevadistele presidendi- ning parlamendi valimistele lähevad vabadussõjalased selgete favoriitidena ning seetõttu ei saa välistada taoliste taktikate kasutamist. Siiski ei sõltunud see enam lahkuva Riigivanema soovidest ning vabadussõjalased ei näidanud üles mingit ametlikku soovi valitsuskoalitsiooni kõnelustesse sekkuda. Kuigi Eesti Vabadussõjalaste Keskliit oli 11. augusti kaitseseisukorra kehtestamisega ametlikult likvideeritud, ei ole põhjust arvata, et piisava tahtmise korral poleks suudetud rahvahääletuse laineharjal ka riigitüür enda kätte haarata. Kuigi vabadussõjalaste häälekandja Võitlus toonitas seadustest ning korrast kinnipidamise kohustust,¹¹⁹ kritiseerisid selle juhtkirjad endise raevukusega „erakondlikku süsteemi“ ning välistasid selle kooseksisteerimise võimalust vabadussõjalusega.¹²⁰ Eriliselt rõhutati ning kutsuti inimesi üles jätkama võitlust oma eesmärkide nimel.¹²¹ Uue ning radikaalse jõu saabumine Eesti poliitilisele maastikule näis olevat vaid vormistamise küsimus ning seda enesekindlamaks ja kompromissitumaks vabadussõjalaste taktika muutus. On teada seik, kus võidu eufooriast kannustatuna tähistasid Tartu vabadussõjalased oma triumfi Vanemuise einelauas, kus demonstratiivselt toimus ka Postimehe põletamise „seremoonia“, mille järel pilgati ühislaulmisega ka Tõnissoni.¹²² Kuigi vabadussõjalased ei võtnud ette otseseid võimuhaaramise püüdeid, ei jätnud säärased seigad palju ruumi fantaasiale ning tundusid otsekui ähvardused parlamentaarse riigikorra aadressil.

3.2 Pärast riigipööret

12. märtsil 1934. aastal toimunud üleriigilise kaitseseisukorra kehtestamine ning Eesti Vabadussõjalaste Liidu sulgemine ja nende liikmete arreteerimine tabas kogu ühiskonda kui välk selgest taevast. Mitmest allikast selgub, et pärast K. Pätsi 15. märtsil Riigikogu ees peetud

¹¹⁸ A. Raag. Kõuepilvede saatel. 1971, lk 172-173.

¹¹⁹ Rahva tormiline meeleavaldus Tallinnas. Võitlus nr. 95, 17.10.33; Ärge laske endid provotseerida. Võitlus nr. 96, 19.10.33.

¹²⁰ Uus valitsus. Võitlus nr. 98, 24.10.33.

¹²¹ Austagem rahva otsust. Võitlus nr. 95, 17.10.33; Võit kohustab meid veel suuremale võitlusele. Võitlus nr. 96, 19.10.33; Rünnak Kestab. Võitlus nr. 97, 21.10.33.

¹²² A. Raag. Kõuepilvede saatel. 1971, lk 171.

selgituskõnet kaitseseisukorra kehtestamise vajalikkusest, olla Tõnisson läinud valitsuse looži, Pätsil sõbralikult kätt surunud ning jäänud temaga tükiks ajaks vestlema. Taoline pretsendenditu sündmus oli silma jäänud isegi Toompeal viibinud Läti diplomaadile.¹²³ Kindlasti mängis oma rolli ka asjaolu, et Pätsi samm justkui rehabiliteeriuks Tõnissoni enda varasema laialdast kriitikat pälvinud kaitseseisukorra. 1934. aasta sügiseks olid aga meeleolud kardinaalselt muutunud ning Riigikogu istungjärgu peatamisele ning selle laiali saatmisele¹²⁴ järgnes detsembris samm ajakirjandusvabaduse piiramiseks.¹²⁵ Selliste sammude tagajärg oli Tõnissonile kindlasti ühemõtteliselt selge ning ta avaldas ka arusaamatust tekkinud olukorra üle, kuid tegi seda selgelt ettevaatlikus ning etteheiteid pehmenavas toonis¹²⁶ Piirangutest hoolimata kujunes välja kindel opositsioon, mille vaimseks juhiks oli tõusnud Jaan Tõnisson,¹²⁷ ning mis püüdis kasutada igat allesjäänud võimalust, et survestada Konstantin Pätsi pöördumaks tagasi põhiseaduse täitmise ning parlamentaarse demokraatia juurde.

Opositsiooniline meelsus elavnes aga veelgi pärast 1935. aasta vabadussõjalaste II suurprotsessi, mis ei leidnud neil süüd riigipöördekatse ettevalmistamises ning ainsaks formaalseks süüdistuseks peeti „ühiskonnarahu rikkumist“¹²⁸ Vahetult pärast vabadussõjalaste protsessi lõppu kirjutas Jaan Tõnisson suurest rahulolust kohtuotsuse tulemuse üle Postimehes: „*Et asi, mis esile kutsunud meie riigis kaitseseisukorra ühes põhjaliku murranguga riiklikus elus, nüüd laheneb sarnasel teel, võib eemalt tunduda üllatusena. Kes aga süüdistusakti põhjal on juba varem võinud tutvuda eeluurimise tulemustega, need võtavad sõjaringkonnakohtu otsuse vastu tõsise rahuldustundega, sest nagu nüüd kohtulik uurimisel lõplikult selgunud, ei ole kinnitust leidnud varasemad oletused liikumise hädaohlikumatest keelatud sihtidest. [---] Palju enam tohiks nüüd vahekorrad endiste poliitiliste vastaste vahel hakata kujunema igaihe tõeliste sihtide ja püüete kohaselt Eesti demokraatliku vabariigi põhiseaduse alusel rahvusliku iseseisvuse ja vabaduse vaimus.*“¹²⁹ Sellest Tõnissoni sõnavõtust ilmneb selge soov kaasata ka äsja süüdistustest vabastatud vabadussõjalaste juhid demokraatlikku riigivalitsemise protsessi. Koostöövalmidust võidi valitsusringkondadele eksponeerida kui opositsiooni poliitilist žesti ning usaldusavaldust vabadussõjalaste aadressil, kuna kaitseseisukord peaks

¹²³ J. Valge. 1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt. Eesti Vabariik 90. Konverentsi kogumik, Pärnu 27.–28. august. Tartu, 2008.

¹²⁴ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 19.

¹²⁵ RT 107 art. 845. 21.12.1934, lk 1830-1831.

¹²⁶ Lahkuminevad vaatekohad. Postimees nr 271, 04.10.1934; Suunast ja teedest. nr 275, 08.10.1934; Ajakirjanduse vabaduse õige reguleerimise huvides. Postimees nr 349, 21.12.1934.

¹²⁷ Kus pool on hädaohlik lühinägelisus. Päevaleht nr 203, 25.07.35.

¹²⁸ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 66

¹²⁹ Kohtuotsus. Postimees nr 166, 21.06.1935.

nende salongikõlblikuks muutumise järel mittetarvilikuks osutama. Võib arvata, et mängiti ka vabadussõjalaste kunagise populaarsuse peale ning loodeti seeläbi rahva silmis ka enda poliitilist populaarsust suurendada. Antud sõnavõtu tagajärjeks oli aga propagandatalituse poolne käsk ülejäänud ajalehtedele Tõnissoni kirjutisi ignoreerida.¹³⁰

Vabadussõjalaste omapoolne huvi koostööks nii valitsuse kui opositsiooniringkondadega oli samuti olemas.¹³¹ Pärast Artur Sirki põgenemist Patarei vanglast 1934. aasta novembris ning siirdumist Soome, asus ta peatselt kontakti Eestis viibivate võitluskaaslastega.¹³² Keskerakonnaga koostöövõimalust otsiti juba 1935. aasta varasuvel, kuid alles pärast vabadussõjalaste protsessi lõppu 20. juunil, tegevus intensiivistus ning salajased kontaktid nii siin kui teispool Soome lahte sagesid. Jaan Tõnisson ning vabadussõjalaste juhatusse kuuluv Eduard Kubbo kohtusid viimase sõnul kolmel korral.¹³³ Esimesel kohtumisel oli arutluse all Tõnissoni osalemine vabadussõjalaste kaitsjana 1935. aasta suurprotsessil, millest ta aga pärast esialgset nõustumist tervislikele põhjustele viidates loobus.¹³⁴ Teisel kohtumisel oli Jaan Tõnisson Postimehe kehva majandusolukorra tõttu uurinud, kas vabadussõjalased oleksid nõus Postimeest kui opositsiooni häälekandjat rahaliselt toetama. Imselt soovis ta sellega vabadussõjalastelt nende poolset koostöö garantiid. Kolmandal korral arutati Riigikogu sügisistungjärgu kokkukutsumise võimalust opositsiooni poolt, kuid mille tõenäosuse Tõnisson vajaliku enamuse puudumise tõttu kahtluse alla seadis. Postimehega seotud Dr. Harry Rütmani kohaselt olevat aga Tõnisson nende jutuajamisel, mis leidis aset orienteeruvalt nädal pärast viimase määramist ülikooli professoriks, olnud jätkuvalt Sirki demokraatliku meelsuse küsimuses kahtleval seisukohal.¹³⁵ Rütmani enda arvates andis antud seisukoht selgelt märku Tõnissoni suhtumisest vapsidesse, kuid Rein Marandi hinnangul võib tegemist olla pigem Tõnissoni sooviga olla ise läbirääkimiste dikteerija.¹³⁶ Opositsioonile oli selge, et asudes koostööle põrandaaluse organisatsiooniga võtavad nad vastu suure riski ning seetõttu toonitati juba algfaasis, et seda tehakse vaid toetudes legaalsetele alustele.¹³⁷ Siis aga tabas opositsioonilist liikumist tõsine tagasilöök, kuna juba 26. juulil, vaevalt kuu pärast vabadussõjalaste kohtuprotsessi, kõrvaldati Jaan Tõnisson siseminister Kaarel Eenpalu otsusega Postimehe toimetaja kohalt ning kogu kirjastus võeti sekvestri alla. Otsust põhjendati

¹³⁰ I. Raamot. Mälestused II. 1991, lk 93

¹³¹ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 92.

¹³² Samas, lk 80-81.

¹³³ E. Kubbo 02.01.1936. ERA.949.3.27, 1 1237.

¹³⁴ J. Tõnisson 17.12.35. ERA.949.3.26, 1 762.

¹³⁵ H. Rütman 02.01.1936. ERA.949.3.27, 1 1235.

¹³⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 72.

¹³⁷ I. Tõnisson 18.01.1936. ERA.949.3.29, 1 2874.

sellega, et Postimees rikkuvat jätkuvalt ajakirjandusväljaannetele kehtestatud eeskirju ning seeläbi tekitab see tõsist kahju riiklikule ülesehitustööle. Samuti viidati Postimehe majanduslikele raskustele, mistõttu ei tulevat ta enam toime oma kohustuste täitmisel.¹³⁸ Mil määral võis Pätsi otsuse taga olla vabadussõjalaste ning Tõnissoni omavaheline läbikäimine, on raske ütelda. Kindlasti oli ta teadlik vapside huvist asuda koostööle opositsiooniga ning see võis olla ajendiks, et vaigistada oma pikaajalisem vastane ning seejuures näidata ülejäänud opositsioonile, mida valitsuse kritiseerimine võib endaga kaasa tuua.

Vabadussõjalaste kontaktid Soomes resideeruva Sirkiga aga jätkusid ning üht sellist 1935. aasta augustis toimunud retke Soome on põgusalt oma vabadussõjalasi puudutavas teises raamatus kirjeldanud ka Rein Marandi.¹³⁹ Selle põhjal kohtus Artur Sirk talle Soome külla sõitnud opositsiooni kuulunud mehega, kes informeeris Sirku Eestis valitsevast olukorrast ning opositsiooni seisukohtadest ning kavatsustest. Kohtumise eesmärgiks oli tihendada omavahelisi sidemeid, mille tulemusena asuti ühiselt põhiseaduslikule korrale tagasipöördumist taotlema. Johannes Holland keeldus nii kohtus kui ka ülekuulamisel antud opositsiooni tegelase nime nimetamast,¹⁴⁰ kuid konstateeris vaid tema iseloomulikku välimust ning tuntust.¹⁴¹ Rein Marandi hinnangul oli selleks salapäraseks persooniks Jaan Tõnissoni poeg Ilmar Tõnisson.¹⁴² „*Et J. Holland keeldunud ütlemast selle ühe A. Sirgu juurde Soome sõitja nime, seda väitis ka veel sõjaprokurör Eesti kohtus ning kaudsemalt poliitilise politsei inspektor tunnistajana Helsingi protsessil. Kuid paar kuud pärast Eesti protsessi mainis sama prokurör ühes erakõneluses möödaminevalt, nagu juba tuttavat asja, I. Tõnissoni selle sõitjana.*“¹⁴³ Antud erakõne all peab Marandi silmas prokurör Trakmani vestlust Eduard Laamanniga 30. augustil 1936, kus ta mainib Ilmar Tõnissoni olevat „*see sümpaatne opositsionäär, kes ühes Hollandiga käis 1935 augustis Sirgu pool.*“¹⁴⁴ Kuivõrd tõenäoliseks saab seda aga pidada ning mistõttu keeldus Johannes Holland tema nime nimetamast? Arvestades hiljutist Postimehe ümber toimunut, mille käigus ka I. Tõnisson oli oma kohalt vallandatud, ning jätkuvat põhiseadusliku korra rikkumist siis ajend selleks oli tõepoolest olemas. Võib arvata, et Ilmar Tõnissoni nimetamine oleks viimast vaid kompromiteerinud ning poleks omanud mingit mõtet. Antud J.

¹³⁸ W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. 1992, lk 551; i. Raamot. Mälestused II. 1991, lk100.

¹³⁹ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 81.

¹⁴⁰ Vapside protsessilt. Päevaleht nr. 131, 19.05.1936.

¹⁴¹ Muljeid ja mõtteid. Päevaleht nr 140, 24.04.1936.

¹⁴² Ka Andres Kasekamp on oma raamatus viidenud Marandi seisukohale: „*There was also contact with the Centre party through its chief secretary, Tõnisson's son Ilmar, who visited Sirk in August 1935.*“ (Kasekamp. Radical Right. 2000, lk 112)

¹⁴³ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 81-82.

¹⁴⁴ E. Laaman. Päevik 1922-1940. Akadeemia nr1. Tartu, 2004, lk 218.

Hollandi külaskäiku on maininud ka William Tomingas, kes küll ei maini kaasa sõitnud opositsiooni liiget, kuid kelle sõnutsi otsustati tol kohtumisel välja töötada põhiseaduse muutmise kava mis Larka poolt 20. septembril ka riigikogu esimehele rahvaalgatuse korras üle anti.¹⁴⁵ Eelnõu näol oli tegemist praktiliselt viimase legaalse ning põhiseadusest lähtuva võimalusega sundida valitsust välja kuulutama parlamendivalimised.¹⁴⁶ Sellest lähtuvalt näib loogiline, miks Ilmar Tõnisson augusti lõpus või septembri alguses Kubbole saadetud palves vabadussõjalastelt rahvaesindusele „füüsilist kaitset“ palus.¹⁴⁷ Seega pidavat I. Tõnisson teadma, et mingi ettevõtmine on lähiajal teostumas ning oma seljataguse kaitsmisele tuleb tähelepanu pöörata. Septembri lõpus, vahetult pärast Larka eelnõu esitamist, kinnitas Rütman oma vestluses Dunkelile, et vastasrind (sh. nimeliselt Tõnisson) on juba ammu teatanud oma valmisolekust teha koostööd legaalsel alusel,¹⁴⁸ kuid möönab samas, et Larka isepäine samm olevat opositsiooni pahandanud.¹⁴⁹ On veel teada, et vahetult enne 8. detsembri mässukatset olevat läbirääkimised opositsiooniga, eriti aga Rahvaerakonnaga, sujunud hästi ning et „J. Tõnisson olevat andnud nõusoleku koostöötamiseks.“¹⁵⁰ Kubbo olevat veel päev enne oma arreteerimist I. Tõnisson jutul käinud, mida ta aga ise oma ülekuulamisel ei maininud.¹⁵¹ Kindel on, et vabadussõjalaste läbirääkimised Tõnissoniga aset leidsid ning et tema toetusele ka kõige enam loodeti. Seda iseloomustab ka asjaolu, et vapsid kavatsesid nii Jüri Uluotsale kui Jaan Tõnissonile pakkuda kaitset, et nad pärast vapside võimu üle võtmist saaksid takistamatult „vastava literatuuriga“ Tallinnasse sõita.¹⁵² Süiski ei ole teada, mil määral ning kas üldse Tõnisson vapside plaanidest teadlik oli. Arvatavasti teadis ta vaid seda, et mingi aktsiooni vabadussõjalased lähiajal ette võtavad. Kuid pole alust arvata, et ta oleks olnud informeeritud selle sisust. Küll aga võib väita, et Tõnisson oli andnud oma nõusoleku, et vajadusel võivad vapsid opositsiooni toetusele loota.

Vabadussõjalaste tabamine otse vandenõu laua tagant ning plaanitava aktsiooni kõigi tõendite olemasolu lõpetas selle, mida 12. märtsi riigipööre oli alustanud. Vabadussõjalaste liikumine, mille sandistatud tuumik püüdis teha veel viimaseid meeleheitlikke pingutusi, likvideeriti

¹⁴⁵ W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. 1992, lk 557-558.

¹⁴⁶ Põhipunktid nägid Riigivanema võimutäiuse osalist kärpimist, kuid olulisem lõik puudutas Riigikogu valimisi, mis pidid aset leidma 100 päeva jooksul pärast antud eelnõu läbimist. (R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 98-99) Pätsi vastus oli lakooniline ent konkreetne – dekreet, mis lubab Riigivanemal riiklikule julgeolekule viidates rahvaalgatuse tagasi lükata. (RT 81 art 691. 1935, lk 1925)

¹⁴⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 92.

¹⁴⁸ Oma tunnistuses väidab aga Rütman, et Tõnisson talle mingisugust nõusolekut ei andnud (H. Rütman 02.01.36. . 949.3.27, 1 1235).

¹⁴⁹ G. Dunkel 28.12.35. ERA.949.3.26, 1 1077.

¹⁵⁰ A. Takel 06.01.1936. ERA.949.3.27, 1 1376.

¹⁵¹ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 145.

¹⁵² E. Kubbo 08.01.1936. ERA.949.3.27, 1 1402-1403.

lõplikult ning K. Pätsi autoritaarne režiim leidis taaskord enda tegevusele õigustuse. Vahetult pärast 8. detsembri ebaõnnestunud mässukatset leiti vabadussõjalaste staabist lendlehed, kus muuhulgas oli kirjas ka plaanitava Rahvakongressi koosseis, kust võis leida ka Jaan Tõnissoni nime, kes ise polnud asjast aga teadlik.¹⁵³ Tema nimi oli koos Jaan Teemanti ning Jüri Uluotsaga nimekirja lisatud, kuna mässukatse õnnestumisel oleks loodetud nende kui veendunud demokraatide toetusele.

¹⁵³ R. Marandi. Must-valge lipu all II. 1997, lk 111, 145.

Kokkuvõte

Parlamentaarset demokraatia tasalülitamine tähendas Eesti ühiskonna jaoks uue etapi algust, kus kõrvaldatud olid nii vabadussõjalased ning vaikima sunnitud kõik ülejäänud opositsioonilised hääled. Vabadussõjalaste viimane meeleheitlik katse, panna oktoobri-põhiseadus jõuga maksma, ebaõnnestus ning kinnistas nende kui ebademokraatlikult meelesstatud avantüristide kuvandit veel pikaks ajaks. Milline aga oli vabadussõjalaste ideoloogiline maailmapilt ning kuidas suhestus see Jaan Tõnissoni omaga? Mõlema maailmavaateline nägemus lähtus ennekõike rahvusideoloogia ning tema huvide perspektiivist, millele baseerus ülejäänud väärtussüsteem. Erineti küll poliitilise retoorika ning sõnakasutuse poolest, kuid jagati selget usulis-kõlbelisele rahvusele orienteeritud ideoloogiat. Ka majandusküsimustes lähtuti ennekõike rahvuslikest huvidest ning seetõttu peeti oluliseks seista väikeettevõtjate huvide eest, kelles nähti rahvusliku majanduse tugisammast. Omavahelised vastuolud tulenesid pigem päevapoliitilistest võimupositsioonidest segatuna mõlema kompromissitu loomusega. 1930ndate aastate alguseks polnud poliitilisel maastikul toimunud loomulikke põlvkondade vahetust ning seetõttu oli kujunenud olukord, kus riigivalitsemise tüüri juures domineerisid samad poliitikud, kes 15 aastat tagasi, muutes omavahel vaid võimupositsioone. Ühiskondliku survegrupina alustanud vabadussõjalaste liikumine saavutas aga majanduskriisi aastatel üha suuremat populaarsust, kuna nende rikkumata resümee ning populistlikud lubadused eristasid neid selgelt ülejäänud poliitilisest spektrist. Enese teadliku vastandamisega kogu ülejäänud poliitilisele süsteemile värvisid vabadussõjalased aga ennast nurka ning tegid endast suurepärase märklaua, mida nende oponendid igal võimalusel ära püüdsid kasutada. Pole põhjust kahelda kummagi poole siiras soovis Eesti elu oma kõige parema äranägemise järgi seada ning mõlema maailmanägemusest lähtudes oleks ka programmilise ühisosa leidmine olnud selle juures rohkem kui tõenäoline. Siiski jagas majandus- ning põhiseaduskriisist tingitud ühiskondlik pinge Tõnissoni ning vabadussõjalased juba eos vastasleeridesse, kuhu jäädigi kuni demokraatliku perioodi lõpuni. Võidi küll alusväärtuste pinnal maailmavaatelist positsiooni jagada, kuid reaalspoliitilises võimuvõitluses, kus tugevam domineerib ning dikteerib, rakendusid alalhoiustinktid. Alles riigipöörde-järgsel perioodil, kui demokraatlik riigikord oli asendunud Pätsi autoritaarvalitsusega, püüdsid mõlemad osapooled kujunenud olukorras leida lahendusi, et panna maksma põhiseaduslik kord. Selleks ajaks oli aga olukord pöördumatult muutunud ning endised vastased ei suutnud opositsiooni piisavalt mobiliseerida ning lõppkokkuvõttes jäid nii vabadussõjalased kui ka Jaan Tõnisson mõlemad kaotajarolli.

Summary

Jaan Tõnisson and The League of Veterans' of the Estonian War of Independence – ideology and contacts

The gradual elimination of parliamentary democracy meant the beginning of a new era for the Estonian society, where all the opposition, including the Estonians Veteran League, was suppressed. The image of the Veterans as a group of undemocratic opportunists was affirmed as their last desperate attempt to assert the October-constitution failed. What was the ideological viewpoint of the Veterans and how did it coincide with that of Jaan Tõnisson? Although the Veterans and Jaan Tõnisson differed by their political rhetorics and use of language, they both based their values on national ideology. Small businesses, which were regarded as the buttress of national economy, were supported, which shows that even the economy was run mainly on national interests. The disagreements between the Veterans and Tõnisson were mainly caused by their fight for power and the uncompromising nature of both sides. By the beginning of the 1930s, there had not been a natural change in generations in politics, which meant that the same politicians, who had been running the country 15 years ago, were still at power, having only switched positions. The Estonian Veterans League, that had started as a social pressure group, gained notable popularity in the years of the economic depression. The reason was that they clearly differed from the other politicians by their unspoiled resumé and populist promises. However, this intentional opposition to all other political systems made the Veterans into ideal targets for their political opponents, that tried to take advantage of this situation. There is no reason to doubt that both the Veterans and Jaan Tõnisson had sincere intentions to run the country in the best way possible. Moreover, their similar world-view meant that it would have been possible for them to agree on many aspects in their political programmes. However, the social tension caused by the economic and constitutional crisis forced the Veterans and Tõnisson into opposing sides, where they remained until the end of the democratic period. They may have shared their views based on basic values but in the case of real political strife, where the strongest dominates and dictates, it's every man for himself. Only after the coup d'état, when the democratic regime had been replaced by Konstantin Päts's autocratic regime, did both sides come together to find solutions to this situation. However, by then the situation had permanently changed and the previous enemies did not manage to mobilise the opposition. This meant that in the end, both the Veterans and Jaan Tõnisson were defeated.

Kasutatud allikad ning teaduskirjandus

- **Allikad**

1. A. Raag. Kõuepilvede saatel. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1971.
2. D. Grimm. Eesti Vabariigi Põhiseaduse uus muutmise seaduse eelnõu. Õigus nr.7 ja 8. Tartu 1933.
3. E. Laaman. Päevik 1922-1940. Akadeemia nr 1. Tartu, 2004.
4. Eesti Rahvaerakonna juhtmõtted. Tartu, 1923.
5. Eesti Rahvaerakonna lähem tegevuskava teises Riigikogus. Tartu, 1923.
6. Eesti Rahvusliku Keskerakonna tegevuskava V Riigikogus. Tartu 1932.
7. Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikiri. Tallinn, 1933.
8. I. Raamot. Mälestused II. Välis-Eesti & EMP. Stockholm, 1991.
9. Kaja 1933.
10. O. Rütli. Mälestusi ühe Eesti sugupõlve tööst ja võitlusist (1871-1949). Akadeemia. Tallinn, 2010.
11. Poliitilise Politsei Tallinna komissari juurdlustoimikud. Eesti Riigiarhiiv (ERA). Tallinn.
12. Postimees 1903-1935.
13. Päevaleht 1933-1935.
14. Rahva Sõna 1933.
15. Rahvaerakonna ligem tegevuskava neljandas Riigikogus. Tartu, 1929.
16. Rahvusliku Keskerakonna põhikiri. Tallinn, 1933
17. Riigi Teataja 1920. Tallinn.
18. Riigi Teataja 1933. Tallinn.
19. Riigi Teataja 1934. Tallinn.

20. Rüigi teataja 1935. Tallinn.
21. Riiigikogu V koosseis: Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. 65. koosolekust 27./28. juunil 1933 122. koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933-1934. Tallinn, 1934.
22. Riiigikogu V Koosseis: Vabariigi valitsuse ettepanekud I-V istungjärk 1932/34. Tallinn, 1935.
23. S. Runnel. Jaan Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus. Ilmamaa. Tartu, 2010.
24. S. Runnel. Jaan Tõnisson. Riigivanem. Ilmamaa. Tartu, 2011.
25. W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Olion. Tallinn, 1992.
26. Võitlus 1932-1934

- **Teaduskirjandus**

1. A. Kasekamp. The Radical Right in Interwar Estonia. St. Martin's Press, INC. New York, 2000.
2. A. Pajur. Vabadussõjalaste retseptioon Pätsi ajast kaasajani. Tuna nr 3. Tartu, 2009.
3. E. Laaman. Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees. Noor-Eesti Kirjastus: Tartu, 1940.
4. E. Tuomioja. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. Varrak. Tallinn, 2010.
5. G. Naan (peatoimetaja) Eesti NSV Ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani. Tallinn, 1952.
6. H. Arumäe. Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel. Tuna nr 3. Tartu, 2003.
7. H. Karelsohn. Demokraatia jätkusuutlikkuse võimalikkusest Eestis 1933. aasta põhiseaduse järgi. Bakalaureusetöö. Tartu, 2012.
8. J. Valge. 1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt. Eesti Vabariik 90. Konverentsi kogumik, Pärnu 27.–28. august. Tartu, 2008.

9. J. Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid. Tuna nr 3. Tartu, 2009.
10. J. Valge. London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre. Tuna nr 1. Tartu, 2012.
11. Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Tartu, 1938.
12. M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Argo. Tallinn, 2004.
13. P. Kenkmann. Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaatset valitsemist? Tuna nr 3. Tartu, 2009.
14. R. Marandi, Valitud artikleid Eesti Riigist ja Poliitikast. Eesti keele sihtasutus. Tallinn, 2007.
15. R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 6. Stockholm, 1991.
16. R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 18. Stockholm, 1997.
17. R. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Ortoprint. Toronto, 1953.
18. R. Saard. Mustas taalaris mustvalge lipu all. Vabadussõjalaste religioonipoliitika, kirik ja vaimulikkond. Tuna nr 3. Tartu, 2009.
19. S. Vahtre. (peatoimetaja) Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Ilmamaa. Tartu, 2010.
20. S. Vahtre. (peatoimetaja) Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ilmamaa. Tartu, 2005.
21. T. Karjahärm. Unistus Euroopast. Argo. Tallinn, 2003.
22. Ü. Mallene. Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis. SE&JS. Tallinn, 2014.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Marko Tensmann** (isikukood 38609252732)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
bakalaureusetöö Jaan Tõnisson ning vabadussõjalased – ideoloogia ja kontaktid

mille juhendaja on dots Jaak Valge

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 23.05.2016